

- या ■ माझं काम, माझं पालकपण - लेखांक ११
 अं ■ आम्ही प्रकाशबीजे रुजवीत चाललो... - के. सहदेवन
 अं ■ सिस्काॅम अहवालाविषयी
 का ■ शब्द वेचताना... - भाऊसाहेब चासकर
 का ■ सकारात्मक शिस्त - लेखांक ६
 त ■ वर्गसभा - लेखिका - जेन नेल्सन, रूपांतर - शुभदा जोशी
 त ■ झलक खेळघराची
 त ■ शब्दबिंब - नीलिमा सहस्त्रबुद्धे, संजीवनी कुलकर्णी

यापुढील अंक ऑक्टोबर-नोव्हेंबर असा जोडअंक असेल व तो नोव्हेंबरमध्ये प्रकाशित होईल.

अभिनंदन

छायाचित्र - संदेश भंडारे

माधुरी पुरंदरे यांना या वर्षीचा बालसाहित्याबद्दलचा साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाला आहे. माधुरीताईंच्या अनेक बालपुस्तकांचं परीक्षण पालकनीतीत आलेलं आहे. सोपं आणि तरीही अर्थवाही लेखन हे माधुरीताईंच्या बालसाहित्याचं - खरं तर त्यांच्या एकंदरच लिखाणाचं व्यवच्छेदक लक्षण म्हणायला हवं. एरवी त्या 'मुलांत मूल...' गटातल्या नाहीत, पण बालमानसाचा बराच अभ्यास असल्याप्रमाणे विविध वयोगटातल्या मुलांना काय वाटत असेल, ती कशा प्रकारे जगाच्या व्यवहाराकडे बघत असतील हे त्यांना अचूक उमगलेलं आहे. मुलांसाठी काहीही, मग ते चित्र असो की कथा त्यामागे आपला मोठ्यांचा असा 'हेतू' असतोच. माधुरीताईंच्या बालपुस्तकातही तो असतोच, पण मुलांना आपलंसं वाटेल (मात्र लाडिकपणानं नाही, अभिनिवेशीही नाही) अशा भाषेत लिहिण्याची खुबी त्यांना सापडलेली असल्यानं, त्यांचं लिखाण अगदी साध्या सहजपणानं वाचकाच्या मनात शिरतं. हे अर्थातच सोपं नसतं, त्यासाठी बराच गृहपाठ केलेला असावा लागतो.

पालकनीतीच्या अगदी सुरवातीपासून माधुरीताईंनी पालकनीतीत लिहिलेलं आहे. पालकनीती हे मासिक सुरू करण्यापूर्वी ज्या मित्रमंडळींसह ह्या कल्पनेवर रिंगणचर्चा झाल्या त्यात माधुरीताई होत्या, इतकंच नाही तर 'पालकनीती' हे नावही त्यांनीच सुचवलेलं आहे.

साहित्य अकादमीचा हा पुरस्कार त्यांच्या बालसाहित्यातील आजवरच्या संपूर्ण योगदानासाठी देण्यात आलेला आहे. त्यांची बालपुस्तकं निघण्यापूर्वीही वनस्थळीत आणि पालकनीतीत त्यांनी लहान मुलांसाठी लेखन केलेलं होतंच, आणि त्यानंतर गेल्या बारा वर्षांत 'राधाचं घर'पासून ते अगदी कालपरवाच्या 'परी'पर्यंत माधुरीताईंनी लिहिलेली सर्व पुस्तकं ही उत्तम साहित्याचा सुरेख आविष्कार म्हणावीत अशी सर्वार्थानं देखणी आहेत. त्यांच्या बहुतेक सर्व बालपुस्तकांमधली चित्रंही त्यांनीच काढलेली असल्यानं ती सुंदर तर आहेतच, शिवाय लेखनाशी समरस झालेली आहेत. माधुरीताईंबद्दल 'मिळून साऱ्याजणी'च्या २०११च्या दिवाळी अंकात लिहिताना 'यश' नावाच्या बालपुस्तकसंचाबद्दल मी म्हटलं होतं की 'ह्यातली चित्रं इतकी गोड आहेत की ही बाई रंगात पाण्याऐवजी मध घालते असं कुणी सांगितलं तरी मी विश्वास ठेवीन.'

माधुरीताईंचं पालकनीतीचे संपादक आणि वाचक यांच्या वतीनं मनापासून अभिनंदन!

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक-डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिकस महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्त्रबुद्धे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ व मांडणी

रमाकांत धनोकर

मुखपृष्ठ कल्पना

राजेश्वर शेते यांच्या सौजन्याने

अक्षरजुळणी - मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर

२०१४ साठी

वर्गणी रु.२००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट

'पालकनीती परिवार'

या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.

☎ -०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १४ वे अंक ६

१६ सप्टेंबर २०१४

या लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखकांची

व्यक्तिगत समजावीत.

सं वा द की य

नव्या सरकारची सद्दी सुरू होऊन शंभर दिवस झाले. हा काळ कसा गेला, दिलेल्या आश्वासनांची पूर्ती होण्याचा कल त्यातून दिसला का, वगैरे विषयांवर गेल्या काळात माध्यमांमधून भरपूर बोललं, लिहिलं गेलंय. त्यामध्ये बहुतेक ठिकाणी - मोदी सरकार - असंच नाव दिलं गेलेलं दिसतं. त्या सरकारच्या प्रमुखावरून तसं करण्यामागचं कारण दिसत असलं तरी लोकशाहीत असा सर्वत्र उल्लेख करण्यातून सर्व चांगल्या कृतींचं श्रेय एका व्यक्तीला दिलं जातं, ते आपल्या मनोवृत्तीचं निदर्शक आहे.

शिक्षकदिनादिवशी पंतप्रधान शालेय विद्यार्थ्यांशी बोलले. खरं म्हणजे शिक्षकांशी बोलले असते, तर ते अधिक समर्पक ठरलं असतं. असो. ते भाषण देशातल्या मुलामुलींनी ऐकावं अशी सक्ती नाही, असं सारवासारव करत म्हटलं गेलं, तरी तशी सक्ती होतीच, नाहीतर शाळेत येऊनच ते ऐकायला हवं अशी गरज नव्हती. या कृतीतून स्वातंत्र्यदिनानंतर महिना उलटायच्या आत विसंगत संदेश आपण देत आहोत का, ह्याचं परीक्षण पालकशिक्षकांनी तरी करावं, कारण मंत्री, अधिकारी यांच्या विचारांचा रोख नेहमीच त्यांच्या सोयीपुरता असतो; बालमानसाचा विचार करणं हे त्या कक्षेत येत नसेल. आपल्याला तसं करून चालत नाही. आक्रमकतेला, सक्तीला, बळजबरीला विरोध करणं प्रत्येकवेळी प्रत्येकालाच जमतं असं नाही. हे वाईट असलं तरी सर्वात असह्य असते ती अगतिकता. ती एकदा

मनात विसावली की बंडखोरीची शक्यताच संपते.

शिक्षकांबद्दल विद्यार्थ्यांना आदर हवा, पण केवळ शाळेत त्यांना शिकवायला नेमलं आहे म्हणून नाही; तर आपल्याला शिकवणारं, आपल्या खऱ्या भल्याचा विचार करणारं एक चांगलं माणूस म्हणून, भद्र संवेदनशीलतेनं जगाची आणि जीवनाची ओळख करून देणारं माणूस म्हणून हा आदर असायला हवा. लहान असताना कुठलंही मूल आसपास बघून 'जे दिसतं तेच भलं', असं मानत असतं. शिक्षक जसं वागतात तसं वागायचा प्रयत्न करत असतं, तेच योग्य असंही समजतं. पण जसजशी त्यांची स्वतःची नीती आणि न्यायकल्पना विकसित होते, तसतसं शिक्षकांचं वागणं-चालणं योग्य आहे की अयोग्य हा विचार त्यांच्या मनात येऊ लागतो आणि तसा येणं हे त्यांच्या सुज्ञतेचं आणि मोठं होण्याचं लक्षण आहे.

प्रत्यक्ष भाषणात सकृददर्शनी अभ्यास करा, खेळा वगैरे नेहमीचं असलं तरी एकंदर सूर - आज्ञाधारक बना - असा होता. स्वतंत्र विचारांना उत्तेजन देणारा, 'अन्याय-अत्याचारांना विरोध करा' म्हणणारा नव्हता. सर्वांना सामावून घेणारी, मोकळेपणाची, अधिकाराच्या किंवा बळाच्या वापरानं इतरांना अगतिक बनायला भाग न पाडणारी संवेदनशीलता विद्यार्थ्यांच्या ठायी विकसित व्हावी असा विचार त्यात नव्हता. सरकारच्या एकंदर वागणुकीकडे पाहता तो अपेक्षितही नव्हताच.

आपला देश निधर्मी आहे, धर्म ही इथल्या प्रत्येक नागरिकाची आपापली वैयक्तिक श्रद्धा आहे, देशपातळीवरच्या हक्क-अधिकार-जबाबदाऱ्या इत्यादींवर त्या श्रद्धेचा कुठलाही प्रभाव नाही, म्हणजे असू नये. तसं असणं हे आपल्या घटनेच्या विरोधी आहे. असं असतानाही अनेक मंत्री तसं वागत आहेत. हे वागणं दुर्लक्ष करण्याच्या सीमा ओलांडून जात आहे. त्याचंच मुलाबाळांपर्यंत पोचू पाहणारं एक उदाहरण म्हणजे 'तेजोमय भारत' नावाचं पुस्तक! हे अतिरिक्त वाचनासाठी शाळांमध्ये देण्याचं घाटतं आहे, त्यातला अर्थहीन मजकूर बालमनांवर कुठलेही बरे संस्कार करू शकेल, असा नक्कीच नाही.

आज अनेक मुलं चुकीच्या वाटेनं जात आहेत. अगतिकता एका टप्प्याला पोचली की आपण काय करतोय हे न कळून, विचित्रपणे परिस्थिती धुडकावून, पळ काढण्याची इच्छा होणं ही मानवी मेंदूची नैसर्गिक प्रतिक्रिया असते. याचा अर्थ ते जात आहेत ती वाट चुकीची नाही असा नाही, पण तसं त्यांना का करावंसं वाटतंय - ह्याचा विचार त्या काहींसाठीच केवळ नाही, तर पालकशिक्षकांची म्हणजेच पर्यायानं देशाची विकासनीती ठरवण्याशी जोडलेला आहे. आपली मुलं या धकाधकीत काय करतील हे आपापल्या बुद्धीनंच ठरवणार असली, तरी ती बुद्धी नीतीपूर्ण समरसतेनं विकसित होण्याची जबाबदारी शिक्षकांची आणि पालकांची आहे.

आम्ही प्रकाशबीजे रुजवीत चाललो...

के. सहदेवन

मी लहान असल्यापासून घरातल्या सगळ्यांना, शेजाऱ्यांना सतत संघर्ष करतानाच पाहत आलो. एखाद्या प्रसंगी नव्हे तर आयुष्यभर त्यांची जगण्याची लढाई चालूच असे. तेव्हापासून मला समाजातला अन्याय दिसत राहिला आहे.

दहावी पास होण्याआधीच मी केरळमधल्या डाव्या चळवळीत सहभागी होतो. त्या अनुषंगानं वाचनही करत होतो. पयनूरजवळच्या कॉलेजमधले एक प्राध्यापक जॉन सी. जेकब यांचंही काम मी जवळून पाहत होतो. १९७२च्या स्टॉकहोम कन्व्हेन्शनपासूनच त्यांनी काम चालू केलेलं होतं, नेचरक्लब स्थापन केले होते. नंतर 'सायलेन्ट व्हॅली बचाव' मोहीम चालू केली होती. ते लहानपणी पाहिलेलं होतं. त्या वयात मला ते फारसं कळत होतं अशातला भाग नाही; पण हे चांगलं काम आहे, समतेची, न्यायाची गोष्ट चालली आहे एवढं कळत होतं.

आमच्या परिवारात मार्क्सवादी विचारांची पार्श्वभूमी होती. आसपासचं सामाजिक वातावरण काही फार चांगलं नव्हतं. गरिबांचं काम करतील, असं ज्यांच्याबद्दल वाटत होतं, त्या सीपीएम पक्षाकडून किंवा दुसऱ्याही कोणाकडून आशा राहिल्या नव्हत्या. नक्षलवादी चळवळही अयशस्वी झालेली होती. पण पर्यावरणवादी चळवळ चालू होती, त्यातून काही नवीन मार्ग मिळेल असं वातावरण होतं. त्यात मी सहभागी होत होतो. ('करीमम्', 'जागा' यासारख्या मल्याळममधल्या वर्तमानपत्रातून याबद्दल पुष्कळ वाचतही होतो.) त्याच संदर्भातून अणुविजेला विरोध करणाऱ्या

मार्क्सवादी पार्श्वभूमी असलेला, पर्यावरणवादी चळवळींमध्ये, कामगार चळवळींमध्ये कार्यरत असलेला केरळमधला एक कार्यकर्ता, अभ्यास करायला म्हणून संपूर्ण क्रांती विद्यालयात जातो आणि तिथे गांधीविचारही अभ्यासतो, तिथल्या आश्रमीय जीवनातही रमतो. पुढच्या आयुष्यात या दोन्ही विचारांची उत्कृष्ट सांगड घातलेली त्याच्या कामातून दिसून येते. या कार्यकर्त्यांशी, म्हणजेच के. सहदेवन यांच्याशी गप्पा मारताना मात्र यापैकी कशाचंही दडपण आपल्याला येत नाही.

आज पंचेचाळिशीत असलेल्या या कार्यकर्त्याचं गेल्या वीस वर्षांमधलं काम, कामाशी असलेलं नातं, तरुण कार्यकर्त्यांशी जुळलेला मैत्रभाव आणि स्वतःच्या मुलांना वाढवणं हे सगळं इतकं एकसंध आहे, की त्यात वैयक्तिक, सामाजिक असा काही फरक दिसत नाही. त्यांना भेटून, त्यांच्या कामाबद्दल जे जाणून घेतलं, त्याचं हे शब्दांकन.

चळवळीत सहभागी झालो होतो. त्यादरम्यान मला असं वाटलं, की चळवळीत सहभाग घेणं बरोबरच आहे, पण हा विरोध का करायचा, याबद्दल गंभीरपणे अभ्यास करायला हवा. तसा अभ्यास करायची माझ्यासारख्या दहावी पास माणसाला एकच सोय होती. वेडळी, गुजरातचं संपूर्ण क्रांती विद्यालय.

संपूर्ण क्रांती विद्यालयात

आणीबाणीच्या दरम्यान जयप्रकाश नारायण यांनी युवकांबरोबर संपूर्ण क्रांतीचं जे काम चालू केलं होतं, तेव्हा नारायणभाई देसाई त्यांच्याबरोबर कामात सहभागी होते. त्यांच्या असं लक्षात आलं की स्वतंत्र देश चालवण्यासाठी तरुणांना जे पायाभूत शिक्षण मिळायला हवं, जी पूर्वतयारी असायला हवी, ती झालेलीच नाही, त्यासाठी त्यांनी ८२ मध्ये संपूर्ण क्रांती विद्यालयाची सुरुवात केली. इथे मला सुरेंद्रभाई गाडेकर भेटले. यांच्याकडे मी तात्त्विक विचार शिकलो. ते 'अणुमुक्ती' नावाचं नियतकालिक चालवत. इथेच मी शुमाखर, इव्हान इलिच, जे. सी. कुमारप्पा वाचले. माझ्या कृतीमागे सैद्धांतिक बळ मिळवण्यासाठी इथे माझा अभ्यास झाला. 'निसर्ग वाचवा' पण कसा आणि कशासाठी...ते मला स्पष्ट झालं. पाया तयार झाला.

मी संपूर्ण क्रांती विद्यालयात 'अणुविरोध' शिकायला गेलो होतो, इतर अनेकजण इथे गांधीविचार शिकायला येतात. मी इथे आणखी तीन फार महत्त्वाच्या गोष्टी शिकलो. कम्युनिटी लिव्हिंग- सान्यांबरोबर एकदिलानं राहायचं,

एकमेकांबरोबर वाटून घ्यायचं आणि कमीत कमी संसाधनांचा वापर करायचा. १९९२ मध्ये मी वेडछीला गेलो. तेव्हापासून मी विद्यालयाशी सतत संबंधित आहे. इथे सर्वांनी मिळून एकत्र राहायचं, एकत्र काम करायचं आणि प्रत्यक्ष काम करता करता शिकायचं ही इथली पद्धत. इथलं जे अतिथी निवास आहे, ते घर आम्ही बांधलं. पायापासून सारं काही, कोणत्याही तज्ज्ञ सल्लागाराशिवाय बांधलं. हे घडू शकलं- आपण करू शकतो याचा अनुभव घेतला. इथे मी सगळ्यांबरोबर शेतीही केली. स्थानिक साधनं वापरून काय काय विकास करता येतो, त्याचा अनुभव घेतला.

नंतर अधून-मधून वर्ष-सहा महिने केरळमध्ये जाऊन काही काम करायचं, पुन्हा वेडछीला राहून काही काम करायचं असं चालू झालं. माझी पत्नी रंजना आणि मी या विद्यालयातच भेटलो. त्याच्या आधी दोन वर्षं मी अणुवीजविरोधाच्या क्षेत्रात चळवळीत होतो. पुढेही आयुष्यभर मी तेच करणार हे मला आणि तिलाही स्पष्ट होतं. विद्यालयातल्या दोन वर्षांच्या सहवासानंतरही विचार

करायला म्हणून आम्ही वर्षभर थांबलो. मी केरळला गेलो, ती ओरिसाला. त्यानंतर आम्ही विचार पक्का केला आणि लग्न केलं.

आमच्या गावात आमची वीज

केरळमधल्या कण्णूर गावामधे, तिथल्या लोकांसह आम्ही वीजनिर्मितीचा एक लहानसा प्रकल्प केला. ८०-८५ घरांच्या या गावात वीज नव्हती. सरकार त्यासाठी काही करेल अशी चिन्हं नव्हती. गावातून एक लहान झरा वाहतो. त्यावर मायक्रो हायडेल प्रोजेक्ट करता येईल असा अंदाज होता. मग आम्ही दोन मित्रांनी ते करायचं ठरवलं. नेपाळमध्ये असे छोटे छोटे वीज प्रकल्प आहेत. आम्ही दोघं ते पाहायला गेलो. तिथे काही दिवस राहून शिकायचं ठरवलं. तेव्हा लक्षात आलं की साधा प्लंबर, साधा इलेक्ट्रिशियन याचं काम करू शकतो. थोडं शिक्षण घेतलं की त्या यंत्रणेतले बारकावे समजतील, ती त्यांना चालवता येईल.

आम्ही शिकून आल्यावर गावातल्या लोकांना सारं सांगितलं. गावानं एकत्र येऊन

पैसे जमवले. ८० घरां, दोन दुकानं आणि गावातल्या रस्त्यावर दिवे एवढ्यासाठी वीज पुरेल इतका प्रकल्प तेव्हा सहा लाखात झाला होता. प्रत्येकाकडे १५ वॉटचे चार सी.एफ.एल लागतील अशी व्यवस्था केली होती. आता त्याला पंधरा वर्षं झाली. त्या प्रकल्पाचा ताबा लोकांकडेच आहे. लोकच तो चालवतात.

एकदा गावात लग्न होतं, त्या घरात दिवे लावून रोषणाई करायची होती. मग तेवढा काळ गावातल्या लोकांनी आपापल्या घरातले दिवे बंद ठेवून लग्नघरी जास्त दिवे लावायचं ठरवलं. जेवढी वीज तयार होत होती ती आधी लग्नघरी द्यायची, असं ठरवून समारंभ पार पाडला.

मायक्रो हायडेल वीज तयार करणं हा शोध काही आम्ही लावलेला नाही, पण 'आपल्या गावात आपण वीज आणू शकतो, सरकारशिवाय आपण हे काम करू शकतो, त्यावर आपला अधिकार असतो' हा विचार सुरू झाला, ही कल्पना आम्ही प्रत्यक्षात आणली. त्यानंतर 'ऊर्जा-अधिकार' या विषयावर एक सेमिनार घेतला. केरळमधल्या

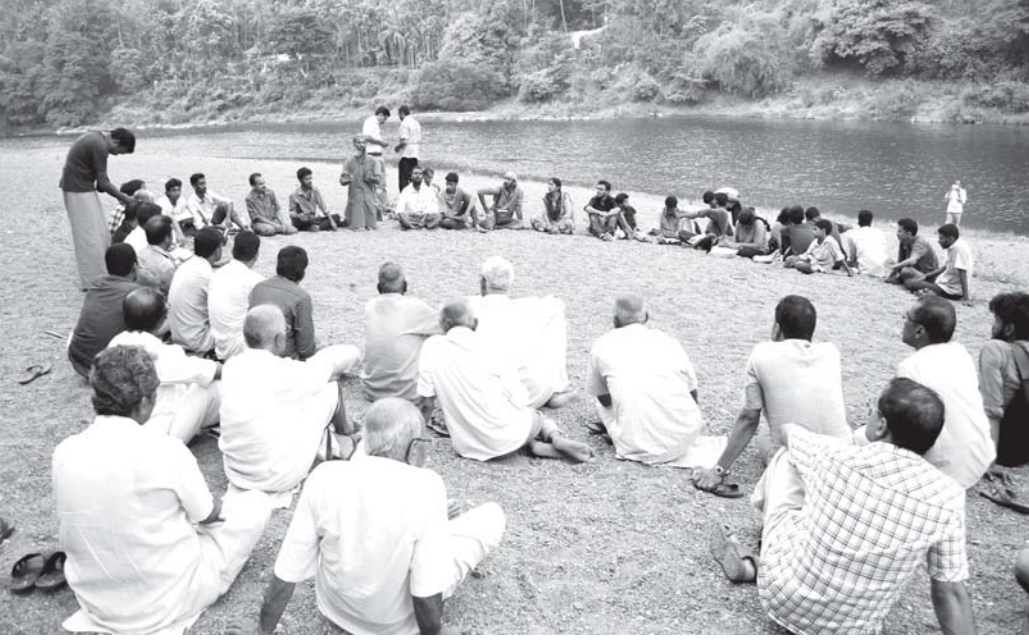
उडुपीच्या सांगत्य संस्थेत गेले होते तेव्हा केरळच्या श्री. सहदेवन यांची ओळख झाली. त्यांच्याबरोबर चार तरुण आलेले होते, ते सगळेजण पहिल्या चहापासून शेतातलं काम, नदीवरची अंधोळ, मग जेवण, दुपारची गप्पा-गाणी पुन्हा एकदा काम असा पूर्ण वेळ एकत्र असत, अखंड मल्याळममधून बोलत असत. अगदी घट्ट मित्रांचा गट असतो, तसे ते एकमेकांच्या जवळपासच राहत, बिडी मारायला जात. खरं तर हे गुरू-शिष्य असावेत, पण मित्र वाटत. नंतर सहदेवनचं कुटुंब तिथं आलं - आठवीतला मिलन, बारावीतली स्वेतलाना आणि त्यांची आई रंजना. मुलं त्यांची अगदी लाडकी असावीत. ती त्यांच्या अंगाखांद्यावर खेळत. 'डोक्याला तेल लावून दे' अशी फर्मानं त्यांच्या 'अच्चा'ला सुटत. आणि अच्चा तसं करूनही देई.

तेव्हा उन्हाळ्यामुळे 'सांगत्य' मधली छोटी विहीर आटली होती. तर एका दुपारी वरच्या झाडाला दोरी लावून भराभर सहदेवन आत उतरले. म्हणाले स्वच्छ करून टाकतो विहीर. मग त्यांनी आतून भरून दिलेल्या गाळाच्या बादल्या बाकी सर्वांनी कडेला नेऊन ओतल्या. त्यांची मुलं लहान दिसत होती, पण पटापट ते ओझं उचलत होती. मला त्यांच्या एक शतांशसुद्धा काम करता आलेलं नव्हतं. दुसऱ्या दिवशी विहिरीत पाणी भरेपर्यंत जी गैरसोय होणार होती, त्यावर उपाय शोधताना हा तिथे हजर असलेल्यांपैकी सगळ्यात लहान मुलगा म्हणाला, "नदीत जे छोटं डबकं आहे, त्याच्या शेजारी जरा खोल खड्डा खणला, तर त्यात पाणी गाळूनच येईल की नाही? वाळूची गाळणी आहेच तिथे." आणि खरोखर तसं करूनच आम्हाला पुढचे काही दिवस पाणी पुरलं. (अशा वेळी शहरातली माणसं किती

आणि कशी कुरकुर करतात, तीच मला मनात ऐकू येत होती.)

नंतर वीसेक वर्षांचा संथाळी मुलगा तिथे राहायला आला होता. तोही त्यांना अच्चा म्हणत असे. त्यांचा लाडकाच होता तो. सतत चाललेली त्यांची चिडवाचिडवी आणि त्यावरचं त्याचं लहान मुलासारखं प्रत्युत्तर यातून त्यांचं वात्सल्यपूर्ण मैत्रीचं नातं दिसून येई. त्याची भाषा महत्त्वाची आहे, त्यानं त्याच्या भाषेतली गाणी म्हणावीत, त्याला शेतीमधे रस वाटावा कारण त्याच्या घरी थोडी शेतीही आहे, त्याला कामात आत्मविश्वास यावा असे सहदेवनचे प्रयत्न एका बाजूला सुरू होते. दुसरीकडे त्याला घरापासून दूर असल्यानं कंटाळा येऊ नये याची काळजीही ते घेत होते, अर्थात यातल्या कशाचाही उच्चार न करता.

नीलिमा सहस्रबुद्धे

मलप्पुरम् मध्ये लोकांशी चर्चा करताना

अनेक ठिकाणी विजेसाठी मायक्रो हायडेल प्रकल्प उभे करण्याचा सरकार विचार करत होतं. तो सगळा धंदा चिनी उद्योगाला देऊ पाहत होतं. त्याला आम्ही विरोध केला, प्रश्न विचारले... सगळी कामं सरकारनं केंद्रीभूत पद्धतीनं कशाला करायची? विदेशी मदत घ्यायची, विदेशी कंपन्यांना कामं द्यायची, मोठमोठे प्रकल्प करायचे... कशाला हवं हे सगळं? त्यामुळं नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर लोकांचा ताबा राहत नाही; आपापल्या गावात, आपापल्या साधनसंपत्तीचा उपयोग लोक करू शकत नाहीत. कोणत्यातरी गावांजवळच्या निसर्गाचा उपयोग वेगळ्याच ठिकाणची माणसं अधिक करतात. गरिबांना डावलून, त्यांच्यावर अन्याय करून, प्रसंगी शेत-घरं नष्ट करून शहरी उद्योगांना वीज मिळते. हे काही योग्य नाही. नैसर्गिक साधन-संपत्तीवर स्थानिक माणसांचा अधिकार हवा. पर्यावरण वाचवण्याची जी चळवळ आहे, गरज आहे, त्याच्या आधी माणसाला अन्यायापासून वाचवायची जास्त गरज आहे. पर्यावरण नष्ट करणं आपण थांबवलं, तर ते पंधरा वर्षांनंतर आपलं आपण सुधारेल. पण त्या सर्व काळात माणसाच्या एकेका पिढीवर अन्याय होतो, तो भरून काढता येणं अशक्य असतं.

युवकांचं संघटन

सध्या मी 'यूथ फोरम फॉर एनव्हायरनमेंट अँड जस्टिस'(YFEJ) संघटित करतो आहे.

केरळमधल्या सामाजिक न्यायाचा विचार करण्यासाठी आम्ही प्रयत्न करतो आहोत. इथल्या आदिवासींकडे जमीन नाही, गरिबी आहे. अगदी विषम परिस्थिती आहे. केरळला 'प्रगत राज्य' म्हटलं जातंय पण केरळमधला मुख्य प्रवाह हा इथल्या आदिवासी-दलितांविषयी अत्यंत उदासीन आहे. जे चालू आहे, त्याला काही विकास म्हणता येणार नाही. हे बदलावं म्हणून YFEJ नं काम करावं असं मला वाटतं, वंचितांऐवजी किंवा त्यांच्यासाठी आम्हाला लढता येणार नाही तर त्यांच्या लढ्याला मदत करता येईल. त्यांच्या अधिकाराला मान्यता मिळावी यासाठी काम करता येईल. पर्यावरण चळवळीतही सामाजिक न्यायासाठी प्रथम लढायला हवं, बाकी नंतर होऊ शकेल.

प्लाचिमाडा इथला कोकाकोलाविरुद्धचा लढा अजूनही चालूच आहे. त्यांना तिथला कारखाना बंद करावा लागलाय. जगभरात हे असं प्रथमच घडलं. २००७ ला कारखाना बंद झाला, त्यापूर्वीच कारखान्यामुळं झालेलं लोकांचं नुकसान कोकाकोलानं भरून द्यावं असं ठरलं. ती भरपाई अजूनही मिळालेली नाही. ती मिळावी म्हणून आम्ही पुन्हा लढा उभारला. बंद झालेला कारखाना ही आता 'पब्लिक प्रॉपर्टी' आहे असं जाहीर करून आम्ही सात जण आत शिरलो. आम्हाला अटक झाली. जामीन देणार नाही असं ठरवून आम्ही जेलमध्येच राहिलो. तिथे उपोषण केलं. जेलमध्ये उपोषण केलं की

सरकारला लक्ष द्यावं लागतं. त्यानुसार मंत्र्यांनी येऊन लोकांना नुकसानभरपाई मिळवून देण्याचं आश्वासन दिलं. प्रत्यक्षात ती अजूनही मिळालेली नाही.

केरळमध्ये संघर्षात्मक काम नेहमीच होत राहिलं, पण इथे रचनात्मक कामाची पार्श्वभूमी नाही. त्या मानानं गुजरातमध्ये गांधीवादी विचारांची पार्श्वभूमी आहे आणि रचनात्मक कामंही चाललेली दिसून येतात. दोन्ही प्रकारच्या कामांची समान आवश्यकता असते. गावात शेती करणाऱ्या माणसाला त्याचं काम सोडून संघर्षात भाग घेता येणार नाही, पण त्याचं काम महत्वाचं असतंच.

मला दोन्ही प्रकारचं काम उभं करायचं होतं. पयनूर या एक लाखभर लोकसंख्या असलेल्या गावात 'घनकचरा व्यवस्थापन' असा प्रकल्प आम्ही हाती घेतला. स्थानिक लोकांची एक समिती बनविली. या समितीनं एक पूर्ण वर्षभर म्युनिसिपालिटीबरोबर डंपिंग ग्राऊण्डवर काम केलं, पूर्ण स्वयंसेवी पद्धतीनं, काही मोबदला न घेता. कचऱ्याचं वर्गीकरण करणं, पुनर्वापर, कंपोस्ट करणं सगळं केलं. हे शक्य आहे, हे दाखवलं आणि मग प्रकल्प म्युनिसिपालिटीला सुपूर्द केला. या कामाबद्दल मी एक पुस्तकही मल्याळम मध्ये लिहिलं. (ते अजूनही विकलं जातं). आम्ही प्रकल्प करत होतो, तेव्हा त्याचं फारसं महत्त्व लोकांना जाणवलं नाही, पण आज, कोणताही पेपर उघडून बघा. ज्या त्या शहरात कोपऱ्या कोपऱ्यांवर कचऱ्याचे ढीग साठतात, त्यावरून आरडाओरड चालू असते. कचऱ्याचं आणि समस्येचंही आकारमान लहान असतं. आता त्यासाठी मोठमोठी यंत्रं आणायची, त्यासाठी मोठमोठे कारखाने उभारायचे. मोठमोठे प्रकल्प उभारायच्या गोष्टी करायच्या. हे सगळं मग लोकांच्या अधिकारातून, ताब्यातून सुटत जातं. शेती, त्यातला कीटकनाशकांचा वापर, खतांचा वापर याचंही असंच झालं आहे.

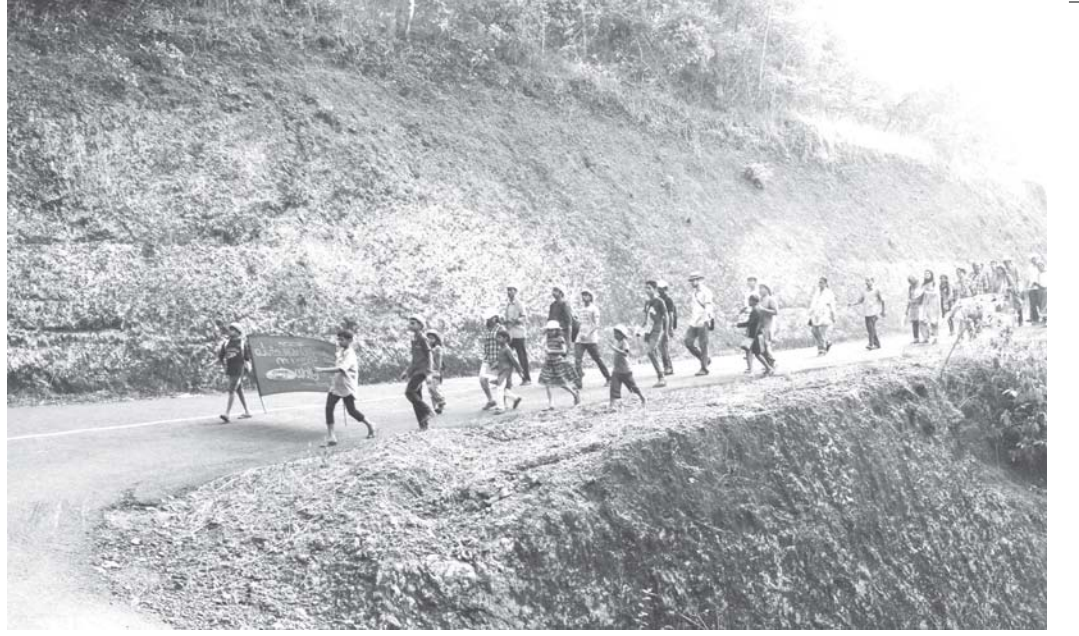
केरळमध्ये गांधीविचार

माझ्या असं लक्षात आलंय की, केरळमध्ये गांधीविचार नीट पोचलेलाच नाही.

ते काम इथे राहूनच गेलंय. गांधीवादींचा किंवा गांधीभक्तांचा एक बंदिस्त गट झालाय. तो आपल्याआपल्यातच काम करत राहिलाय. सामान्य लोकांपासून ते वेगळेच पडलेत. सामान्यांना वाटतं की 'गांधी यांचे' यांनाच ते समजतात! एका बाजूला डाव्यांनी गांधींना शत्रू मानून बाजूला टाकलंय, दुसरीकडे गांधीभक्तांनी त्यांना माणूसपणाच्या पलीकडे नेऊन ठेवलंय, प्रत्येक गोष्ट शिरोधार्य मानून. त्यांच्याही काही चुका असू शकतील, हे मान्यच केलं जात नाही. त्यामुळे गांधी समजून घेण्याच्या संधी इथे दुर्मिळ होऊन गेल्यात.

गांधीविचाराची सकारात्मक बाजू पाहिली जायला हवी, गांधी विचारावर गंभीर चर्चाही व्हायला हवी म्हणून, नारायणभाई देसाईंनी लिहिलेलं पुस्तक 'मारु जीवन एज मारी वाणी', मी मल्याळममध्ये आणायचे ठरवलं. त्याचा इंग्रजी अनुवादही मी सुरुवातीला पाहिला. पण त्यात भाषांतरकारानं मुळापेक्षा बरंच जास्त स्वतःचं लिहिलंय असं दिसलं. म्हणून तो अनुवाद बाजूलाच ठेवला. मूळ पुस्तकावरून काम सुरू केलं. २००७ ते ०९ या काळात वेडछीला राहूनच मी हे काम केलं. नंतरची दोन वर्षं मात्र उडुपीला सांगत्य संस्थेत राहून ते काम पूर्ण केलं. ऑक्टोबर २०११ मध्ये हे पुस्तक प्रकाशित करायचं ठरलं.

पुस्तक प्रकाशनाच्या वेळी नारायण भाईंनी 'गांधी कथा' सांगावी अशी माझी इच्छा होती. मग ५ दिवसांचा कार्यक्रम ठरवला. पहिल्या दिवशी पुस्तक प्रकाशन. प्रकाशनासाठी तिबेटचे प्रमुख लामा रिंपोचे आणि तिबेटी स्वातंत्र्य योद्धा तेन्झिंग झिंदू आले होते. पुढचे तीन दिवस रोज सकाळी ५ ते ८ नारायणभाईंची हिंदीतून गांधीकथा, दुपारच्या वेळात गटागटानं विविध विषयांवर चर्चा असा कार्यक्रम आखला होता. केरळमध्ये हिंदी जाणणारे लोक कमी असतात, म्हणून या कथेचं ताबडतोब मल्याळममध्ये भाषांतर करून ते एफ. एम. रेडिओवरून प्रसारित करण्याची व्यवस्था केली होती. साधारण ३५०-४०० तरुण कार्यकर्ते, विद्यार्थी शिबिरात हजर राहिले होते. साधारण ४० कार्यकर्ते देशभरातून आले होते. पाचव्या

पश्चिम घाट संवाद यात्रा, कासारगोडजवळ

दिवशी समारोप करून कार्यक्रम संपला. आणखी एक महत्वाची बाब अशी की, तेव्हा जमलेले तरुण सध्या 'यूथ फोरम फॉर एनव्हायरन्मेंट अँड जस्टिस' मधून एकमेकांच्या संपर्कात आणि कामातही आहेत.

रचनात्मक कामाचं महत्त्व सांगण्यासाठी नुसतं भाषण देण्याऐवजी मी यूथ फोरमचं एक शिबिर घ्यायचं ठरवलं. ५०० लोकांचं ५ दिवसाचं शिबिर. या शिबिरात लागेल ती भातभाजीसुद्धा आपण पिकवू असं ठरवलं. ५-६ महिने आधीच आम्ही काम सुरू केलं. एरनाकुलम जिल्ह्यातल्या अंगमाली तालुक्यात करयाम्परम्बल नावाचं गाव आहे. तिथं भातशेती करणार होतो. गावाजवळ थोडी पडीक जमीन आहे. त्याचा मालक शहरात राहतो. ती खरं तर चांगली भातशेतीची जमीन आहे. पण त्यावर अधूनमधून राडारोडा टाकला जातो आणि मग हळूच प्लॉट पाडून ते बांधकामासाठी विकले जातात. कोणी हरकत घेत नाही, तोपर्यंत हे चालू राहतं. या गावातली शेतजमीन वाचवायची असं आम्ही ठरवलं.

कार्यक्रमाच्या आधी ४-५ महिने मी सगळ्या कार्यकर्त्यांच्या गावाला जाऊन भेटलो. सगळ्यांशी बोलून मगच कार्यक्रम पक्का केला. या निमित्तानं मार्क्स, एंगेल्स आणि गांधी यांच्या विचारातला आजच्या जीवनाला लागू पडणारा भाग मला चर्चेत आणायचा होता. तरुणांपर्यंत पोचवायचा होता. गांधींच्या विचारातला सगळ्याच्या सगळा भाग मला पटतो असं नाहीये.

पण निसर्गाच्या उपभोगासंदर्भात, विकासाच्या संदर्भात गांधींनी जे म्हटलंय आहे, ते फार महत्वाचं आहे. त्यांनी म्हटलंय की निसर्ग तुमच्या हावरेपणासाठी नाही, पाश्चात्यांनी निवडलेला 'अधिकाधिक उपभोग म्हणजे विकास' हा मार्ग बरोबर नाही. हे अगदी न्यायाचं आहे, आज घडीला अत्यंत युक्त आहे. खरं तर एंगेल्सनी 'डायलेक्टिक्स ऑफ नेचर' मध्ये हेच म्हटलंय, पण कुणा मुख्य प्रवाहातल्या मार्क्सवाद्यांनी ते उचलून धरलेलं नाही.

पश्चिमघाट संवाद यात्रा

पर्यावरणवादी चळवळ आणि ट्रेड युनियन यांचीही दिशा नेहमी वेगवेगळी असते. प्रत्यक्षात जेव्हा एखादा कारखाना प्रदूषण करत असतो, तेव्हा त्याचा पहिला धाव कामगारावरच बसतो. पण त्याची रोजीरोटी तिथून येत असल्यामुळं तो विरोध करू शकत नाही ही समजून घ्यायची गोष्ट आहे.

केरळमध्ये मी या पर्यावरणवाद्यांना आणि ट्रेड युनियन्सना एकत्र आणायचा प्रयत्न सुरू केला. पर्यावरणासंदर्भात प्रशिक्षण देण्यासाठी त्रिसूरला (केरळच्या साधारण मध्यभागी असलेल्या) एक सभा बोलावली. २० सप्टेंबरला शंकर गुहा नियोगींचा शहीद दिन असतो, त्या दिवशी ठरवली. विषय लोकांसमोर ठेवला. त्यानंतर 'पश्चिम घाट संवाद यात्रा' ठरवली. १२ एप्रिल २०१४ पासून पुढचे ५० दिवस. सर्व गावांमधल्या लोकांना भेटण्यासाठी आम्ही

कासारगोड ते तिरुअनंतपुरम चालत जाणार होतो. या संदर्भात लोकांच्या काय अडचणी आहेत, काय म्हणणं आहे हे त्यांना विचारणार होतो. आमचं म्हणणं त्यांच्या गळी उतरवण्यासाठी जाणार नव्हतो.

सहा महिने आधीच मी तयारी सुरू केली. कासारगोडपासून सर्व गावातल्या कार्यकर्त्यांना जाऊन भेटलो. त्या ५०-६० लोकांना पूर्ण आयोजनात सहभागी केलं. प्रत्येकांनं ५-५ हजार जमवावेत अशी कल्पना मांडून पावती पुस्तकं छापली. अशा यात्रेमध्ये आयोजन हे अतिशय लवचीक, 'इन्फॉर्मल' असावं लागतं. एकमेकांवर विश्वास असेल, तरच ते शक्य होतं.

मी नर्मदा धरणविरोधी आंदोलनात काम केलं, कैगामधे काम केलं, कुडनकुलममध्ये काम केलं, सगळीकडे चळवळीचा विषय सर्वात महत्वाचा होता. एकत्र आलेल्या लोकांची इतर विषयांवरची मतं काय आहेत हे फारसं महत्वाचं नव्हतं. त्यामुळे त्या संदर्भात कार्यकर्ते सहिष्णू राहू शकत होते. पक्षाच्या कामापेक्षा इथे वेगळं असतं. कोणी पुढारी लागत नाही. आयोजन करता करताच तुम्ही शिकत जाता की कुठे, कुणाला, कोणतं काम द्यायचं. नाहीतर प्रत्येकजण विचार करणारा, प्रत्येकाचं मत वेगळं, सगळं अवघड होऊन जातं.

मी केरळमध्ये असतो, तेव्हा त्रिसूरच्या ऑफिसमध्ये राहतो. ते सगळ्या केरळच्या मध्यभागी येतं. तिथून फिरून माणसांना भेटता येतं, संपर्क सोपा जातो. व्यक्तिगत संपर्कांमुळे

एकमेकांचे विचार, भीती, आनंद एकमेकांचे होतात. एकमेकांबद्दल विश्वास वाटतो. संघटन चांगलं होतं. माझा संपर्क फक्त कामापुरता किंवा सभा/मोर्चे/चळवळ यांच्या आयोजनापुरता कधीच नसतो. आम्ही एकमेकांच्या घरी एकत्र येतो, पावसात फिरायला जातो, पौर्णिमेच्या चांदण्यात गाणी म्हणतो, डोंगर चढायला जातो. त्यात्यावेळी घराच्या जवळपासचे नवेनवे मित्र येऊन मिळतात. नातं जुळतं. मग एखादा मुद्दा संपला की माणूस दुरावला असं होत नाही. बरोबर राहण्याजेवण्यानं मैत्री होते. घरी राहिल्यानं घरच्यांना कळतं की आपली मुलं कुणाबरोबर, काय करतायत, ती भलतं काही करत नाहीत ना. ही पारदर्शकता जास्त प्रभावी असते.

या आमच्या गटात कोणी नेता-पुढारी नाही. अधिकारांची काही उतरंड नाही. आम्ही असं ठरवलंय की ४० वर्षांच्या पुढच्या कोणीही समितीवर जाऊ नये किंवा माध्यमांसमोर गटाचा प्रवक्ता म्हणून जाऊ नये, (मी इथे आपोआप बाद होतो.) चाळीसच्या वरच्या कार्यकर्त्यांनी त्यासाठी तरुणांना तयार करावं. जुन्या कार्यकर्त्यांनी शेतात, स्वयंपाकघरात, मांडव उभारणीत असं काम करावं, म्हणजे नेतागिरीसाठी कोणी काम करत नाही, अशीही खात्री होते. आणखी एक गोष्ट फार महत्वाची आहे. अहिंसा. अहिंसा कधी दबावाखाली आणता येत नाही. चळवळीचा मार्ग हिंसेचा असेल तर तो इतरांना हिंसेनंच दाबून टाकता येतो.

मला वाटतं, आपण काम करताना त्याचा

पाया कोणत्या तत्त्वांवर आधारलेला आहे, त्याचा विचार अगदी सखोल संपूर्ण करावा, पण पुढं कसं होणार-काय होणार असल्या तपशिलात अडकू नये. फार विचार केला, तर कामं कुणी सुरूच करणार नाही.

संवादयात्रा सुरू करेपर्यंत मी प्रत्येक गावाला भेट देऊन ठरवलं होतं, कुठं मुक्काम-कुठं जेवण, कोण संवाद साधणार, कोण स्वयंपाक करणार, कोण पुढं जाणार. पण निम्मेच पैसे जमले होते, त्याची चिंता करत थांबलो नाही. ते गोळा होतील, न झाल्यास मित्र परिवारातून जमतील असं गृहीत धरलं आणि पुढं गेलो. प्रत्यक्ष यात्रेच्या शेवटी खर्च वजा जाता थोडेसे पैसे उरलेच!

मुलं आपली आपणच वाढतात

माझी मुलं स्वेतलाना आणि मिलन आठवीत जाईपर्यंत संपूर्ण क्रांती विद्यालयात वाढली. आम्ही सगळे चोवीस तास एकत्रच असायचो. त्यामुळे 'कम्युनिटी लिव्हिंग'ची त्यांना सवय आहे. शिबिरं, चर्चा असल्या तर तिथे कधी थांबायचं, कधी खेळायला पळायचं, गाण्याच्या वेळेला कसं बरोबर यायचं वगैरे त्यांना ठरवता येत असे.

संपूर्ण क्रांती विद्यालयानंतर आम्ही उडुपीला 'सांगत्य'मध्ये दोन वर्ष राहिलो. इथे ती घरीच राहून शिकली. आमच्याबरोबर शेती केली, विहिरीचं पाणी ओढलं, गणित-विज्ञान-भाषा शिकली. पण उडुपीला जवळ एकच घर. तिथे कुणीच मुलं नाहीत. जवळच्या वाडीतली

“चळवळींमध्येच काम करायचं, नोकरी व्यवसाय करायचा नाही हे जरी ठरलेलं असलं, तरी मुलं झाल्यावर हे बदलायचा विचार मनात आला का, मुलं कशी वाढवणार आपण, अशी काळजी वाटली का?” असे विचारल्यावर ते म्हणाले,

“मुलं आपण कुठे वाढवतो? त्यांची तीच वाढतात. मुलांना वाढवायला पैसा हे मूल्य म्हणून आवश्यक नसतं. ते तर एक necessary evil आहे. काही पैसा जगायला लागतोच, पण ते 'मूल्य' नाही. पैशांनी मुलं मोठी होत नाहीत.

मुलं जर तुमच्याबरोबर राहणार असतील तर त्यांना शाळासुद्धा

गरजेची नाही. त्यांना तुमचं प्रेम मिळायला हवं, ते त्यांच्या मनापर्यंत पोचायला हवं. फक्त वस्तू-गोष्टी विकत घेऊन नव्हे. मुलांना जग बघायची संधी मिळायला हवी. लोक कसे राहतात, कसे जगतात हे पाहायला मिळावं, त्यांच्याबरोबर कसं जुळवून घ्यायचं असतं, त्यांना साथ कशी द्यायची असते याचा अनुभव मिळायला हवा. पैशानं त्यांची सगळीच व्यवस्था लावून द्याल, तर त्यांना काही करण्याची, काही शिकण्याचीसुद्धा गरज राहणार नाही! तसं करून त्यांची संधी हिरावून घेऊ नका. लोकांना साथ देण्याची, देवाण-घेवाण करण्याची अगदी मागण्या करण्याचीसुद्धा!”

मुलं गावात कन्नड शाळेत जात. त्यामुळे त्यांना समवयस्कांची सोबत-मैत्री काहीच मिळत नसे. म्हणून पुढं त्यांना मावशीकडे बडोद्याला पाठवलं. तिथे ती सहजपणानं राहिली. आईबाप येऊन भेटतात त्यापेक्षा जरा जास्त भेटावेत अशी अपेक्षा करण्यापलीकडे त्यांचं मागणं नसतं. बाकी तिथे काम करतात, पण नॉर्मल आहेत, म्हणजे आळशी आहेत! मात्र त्रास देणं, मागण्यांच्या याद्या सादर करणं असं वागत नाहीत. शाळेच्या सुट्ट्यांमध्ये मात्र आम्ही सगळे एकत्र असतो. जिथे असू तिथे एकत्र. केरळमध्ये माझ्या गावी किंवा माझं काही शिबिर-यात्रा चालू असेल तिथे. आता संवाद-यात्रेत दोघंही बरोबर होती. त्याआधी एर्नाकुलम-त्रिवेंद्रम अशी अनुविरोधासाठी सायकलयात्रा केली होती, तेव्हाही दोघं सोबत होती.

विद्यालयातल्या राहणीनं ती दोघं तशी स्वतंत्र झाली आहेत. स्वतःचे कपडे-भांडी धुणं, सगळ्यांच्या सोबत राहणं, इतकंच काय आता सध्या आई ओरिसात, मी केरळमध्ये होतो तेव्हा ती गुजराथहून ट्रेननं एकेकटी प्रवास करून आमच्याकडे येत होती.

मी त्यांना रिझर्वेशन न करताच गाडीत बसवून देत असे. कुणी आसपास ओळखीचं असेल याची काळजी घेतली जाई तरी पूर्ण सोबत हवीच असा आग्रह आम्ही ठेवत नव्हतो. मुलांना आसपासची परिस्थिती जाणून घेणं, स्वतःची काळजी घेणं हे यातूनच जमायला लागतं. नाहीतर माणसाला भवतालच्या लोकांशी बोलणं, त्यांचं जगणं जाणून घेणं हेदेखील गरजेचं वाटत नाही, हे आपण पाहतो. इतरांसह राहण्याची, जुळवून घेण्याची अशी

काही संधीच मुलांना मिळाली नाही, तर ती काय शिकणार?

मी तर पालकांना सांगेन, की जसं प्रसूतीआधी डॉक्टरांकडे, सल्लागारांकडे जातात ना, तसं पालकांनी मुलांसह कम्यूनमध्ये राहायला जायला हवं. त्यांना तिथे राहण्याची संधी मिळायला हवी. नाहीतर फार अपूर्ण राहतं मुलांचं आयुष्य. आईबाप आणि मुलं...एकच मूल असेल तर फारच वाईट... जे काही मागेल ते मिळतं. इतरांबरोबर काहीही वाटून घेण्याचा प्रश्नच येत नाही. आजकाल जी मुलं स्वार्थी बनलेली दिसतात ना, त्याला कारणीभूत मोठी माणसंच असतात. ही वाटून घेण्याची संधी मिळेल, वाटून घेण्याचा अनुभव मिळेल तर आयुष्यात सगळं काही मिळेल!

k.sahadevan@gmail.com

सिस्कॉमच्या अहवालाविषयी

राज्यातील प्राथमिक शिक्षणामधील विविध समस्या आणि त्यावरील उपाययोजनांबाबत सिस्कॉम (सिस्टिम करेक्टिंग मूव्हमेंट) नावाच्या गटानं शिक्षणतज्ज्ञांच्या मदतीनं एक अभ्यासअहवाल तयार करून जुलै २०१४ मध्ये शासनाकडे सादर केला आहे.

प्राथमिक शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारायला हवी असेल तर ते शिक्षकांनीच मनावर घ्यायला लागेल. यासाठी राज्यातील ३५४ गटशिक्षण अधिकारी आणि शिक्षक यांच्याकडे एक प्रश्नावली पाठवून त्यांना शिक्षणामध्ये कोणकोणत्या अडचणी येतात, आणि त्या दूर करण्यासाठी काय केलं जायला हवं, हे विचारलं गेलं. त्यावर मिळालेल्या उत्तरांमधून प्रशासकीय कामकाज, पर्यवेक्षण, शिक्षकांची कार्यपद्धती, पूर्वप्राथमिक शिक्षण, ज्ञानरचनावाद, मूल्यमापन, अशैक्षणिक कामं, शाळा व्यवस्थापन समिती आणि पालकांचा सहभाग यासारख्या मुद्यांवर या अहवालात मांडणी करण्यात आलेली आहे. त्याशिवाय असं अहवालाला समोर ठेवून काही सूचना मांडलेल्या आहेत.

हा अहवाल महाजालावर उपलब्ध आहे.

(<http://www.syscom.org.in/>)

शिक्षणक्षेत्रातील अनास्थेवर, अधिकाऱ्यांच्या दुर्लक्षावर, विद्यमान मूल्यमापन-पद्धतीवर या अहवालानं टीका केलेली आहे. शिक्षणव्यवस्थेशी पालक या नात्यानंच कदाचित संबंधित

असलेल्या लोकांनी एकत्र येऊन हा विषय मांडण्याचं धाडस दाखवलेलं आहे, ही ह्या अहवालाची जमेची बाजू आहे. इतकंच नाही तर 'यातील सूचना अंतिम ब्रह्मवाक्य नाहीत. समस्येची उकल करण्याची ही सुरुवात असल्यानं याकडे एक लवचीक आराखडा म्हणून बघण्यात यावं' असा नम्र भावही प्रास्ताविकात आहे.

दुदैवानं अहवाल फारच अपुरा आहे. अभ्यास अहवाल म्हणायचं पण अहवालाच्या रचनेत एरवी अपेक्षित असलेला पद्धतशीरपणा इथं दिसत नाही. मांडणीत अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकं या विषयांवर जवळजवळ काहीच नाही. अभ्यासगटात अनेक चांगल्या शिक्षणकर्मींची नावं आहेत, मात्र त्यांचा सहभाग या अहवालात नेमका काय व कसा होता याचीही स्पष्टता नाही. अनेक आवश्यक ठिकाणीही स्पष्ट आकडेवारी नाही. असो.

महाराष्ट्रात येऊ घातलेल्या विधानसभांच्या निवडणुकांनंतर सरकारनं दिलेल्या आश्वासनांचं भविष्य ठरणार आहे. त्यामुळे तोपर्यंतचा वेळ हाताशी आहे. एक सुचवावंसं वाटतं, सिस्कॉमच्या कार्यकर्त्यांनी आणि तज्ज्ञांनी केलेल्या कष्टांना न्याय मिळायला हवा असेल तर ह्या अहवालातील त्रुटी दूर करून सुधारित अहवाल तयार करता आला तर अपेक्षित सुधारणांच्या वाटेनं काही पावलं पडण्याची शक्यता वाढेल.

शब्द वेचताना...

आमच्या शाळेतली मुलं निरनिराळ्या विषयांवर छोटेमोठे प्रकल्प करत असतात. प्रकल्प करताना मुलांना भरपूर शिकायला मिळतं आणि आनंदही मिळतो. त्यामुळे बहुतेक मुलं तो अतिशय आवडीनं करतात. प्रकल्पाचे विषय मुलं ठरवतात. विषय भवतालाशी जोडलेला असावा अशी अट असते. पक्षी, कीटक, झाडं, कुटुंबाचा इतिहास, पोशाख, पिकं, फुलं, रानभाज्या, गावातील विहिरींचं सर्वेक्षण अशा इतिहास, भूगोल आणि विज्ञान याच्याशी संबंधित अनेक विषयांवर मुलांनी प्रकल्प केलेत.

मुलांना 'लिहितं' करण्यासाठी 'आमची बाराखडी' हे हस्तलिखितही आम्ही काढतो. इथं लिहिताना भाषा-शैली, व्याकरण असं बंधन नसतं. 'स्वतःच्या भाषेत मोकळेपणानं व्यक्त व्हा' असं आम्ही मुलांना सांगतो. भाषा-शिक्षणाचा भाग म्हणून एखाद्या विषयावर उत्स्फूर्त बोलणं, वादविवादाचं आयोजन करणं, मुलाखती घेणं, कधी कविता करणं तर कधी वेगवेगळ्या विषयांवर निबंध लिहिणं, कधी कोणाला पत्र लिहिणं... असे अनेकविध उपक्रम सुरू असतात. भाषाशिक्षणाचे प्रकल्प वैशिष्ट्यपूर्ण असावेत असा प्रयत्न असतो.

यावर्षी परिसरातल्या बोलीभाषेतले शब्द, गाणी (लोकगीतं), म्हणी, ओव्या, वाक्प्रचार संकलित करायचं असं ठरलं. अर्थातच विषय मुलांनीच सुचविलेला असल्यानं मुलं खूप उत्साहानं काय काय 'साहित्य' मिळवत होती. नवीन काय मिळालं हे शाळेत येऊन सांगत होती. भरपूर शब्द, म्हणी, लोकगीतं आणत होती. वर्गात वाचून दाखवत होती. कोण जास्त 'साहित्य' संकलित करतंय, याची मुलांमध्ये चुरस निर्माण झाली होती. बोलीभाषा-प्रकल्पांमुळे काही दिवसांपासून गप्पांचा तासही रंगू लागला होता...

वर्गातल्या गप्पांमध्ये आणखीन एक गोष्ट लक्षात आली, ती म्हणजे ज्या घरात आजी-आजोबा होते, त्या मुलांना जास्त साहित्य मिळत होतं. जात्यावरच्या ओव्या, लग्नाची, पारंपरिक उत्सवाची गाणी हे आईवडिलांना पाठ असतच असं नाही, मात्र आजी म्हणजे 'गाण्यांची खाण' असल्याचं मुलांच्या लक्षात आलं. कितीतरी लोकगीतं आणि ओव्या निरक्षर आजीला तोंडपाठ होत्या. 'येरे बैला ये... चल रं सर्जा चल रं राजा...' यासारखी शेतीच्या मशागतीच्या वेळची गाणी आजोबा मंडळींना येत होती. हा नवीनच शोध मुलांना लागला होता- आपल्याच जवळच्या गुप्त खजिन्याचा

लागावा तसा. आणि हे उलगाडत गेलं तसं मुलं त्यांच्या नात्याकडेही पुन्हा नव्यानं पहायला लागली. नकळत झालेल्या या प्रक्रियेला गप्पांच्या तासानं पुन्हा एकदा उजागर केलं. त्याचं असं झालं- आपल्या आजी-आजोबांशी बरीच मुलं नीट बोलायची, वागायची नाहीत. त्यांनी सांगितलेली हाताजोगती, छोटी छोटी कामंही ती ऐकायची नाहीत/करायची नाहीत. वर्गात गप्पांच्या ओघात मुलांनी याची खुलेआम कबुली दिली. त्यात निरागसता आणि प्रांजळपणा होता. या प्रकल्पाच्या निमित्तानं मुलं त्यांच्या आजी-आजोबांच्या जवळ गेली. आधी व्यवहारी हेतूनं आणि मग नकळत मनानंही. जनार्दननं भर वर्गात स्वतःची चूक कबूल केली. तो म्हणाला "आमच्या आजीची कामं मी ऐकत नव्हतो. तिनं प्यायला पाणी मागितलं तरी मी देत नव्हतो. ऐकलंच नाही असं समजून उद्धटासारखा बाहेर खेळायला निघून जायचो." पण या प्रकल्पांमुळे जनार्दन आजीशी चार शब्द बोलायला गेला. तिच्या सावलीला न थांबणारा जनार्दन आजीजवळ बसला. तिला गाण्यांबद्दल विचारलं तर तिनं त्याही अवस्थेत, उत्साहानं पोराला कितीतरी गाणी म्हणून दाखवली. गोष्टी सांगितल्या. गोष्टींचं बोट धरून जुन्या काळात, तिच्या भूतकाळात ती त्याला घेऊन गेली. जो भूतकाळ त्याच्यासाठी खूप नवा होता. तिचं खडतर, वेगळं आयुष्य, त्यातलं दुःख, त्याचा सहज स्वीकार... आजीकडं पहाण्याचा जनार्दनचा दृष्टिकोनच बदलून गेला. त्यानंच सांगितलं, "आजी म्हातारी झालीये. आजारी असती. तिचं हातपाय दुखतात. मी चेपून देतो. ती सांगती ती कामं करतो. ती लई प्रेमानं माझ्या तोंडावरून हात फिरवते. मला छान वाटतं."

वैशाली म्हणाली, "मम्मी-पप्पाच आजीआजोबांचा रागराग करत्यात. आजीनं साधं खायला मागितलं तरी मम्मी तिला डाफरती. आदळआपट करती. आम्ही ते बघत, तसंच शिकलो. आता मी सुधरून घेतलं. आजीशी चांगलं वागते. मी तिला म्हातारडी, निबर म्हणायची. आता तसं म्हणत नाही. भावाला आन मम्मीला आजीशी चांगलं वागायला सांगते..." इतरही मुलांच्या प्रतिक्रिया खूपच बोलक्या होत्या. काही व्यथित करणाऱ्या, काही हलवून टाकणाऱ्या! म्हाताऱ्या माणसांशी प्रेमानं बोलायला हवं, त्यांची विचारपूस करायला हवी. हे माणुसकीचं मूल्य रुजायला झालेली मदत म्हणजे आमच्या प्रकल्पाची बोनसवजा मोठीच उपलब्धी होती!

भाऊसाहेब चासकर

bhauchaskar@gmail.com

वर्गसभा

लेखिका - जेन नेल्सन
रूपांतर - शुभदा जोशी

सकारात्मक शिस्तीच्या पद्धतींमध्ये परस्पर आदर, विश्वास आणि समजुतीनं होणाऱ्या संवादाला फार महत्त्व आहे. शाळांमध्ये शिक्षकांनी मुलांशी संवाद साधणं अनेक कारणांमुळे आव्हानात्मक बनतं. मुलांची संख्या, अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचं दडपण, तास आणि उपक्रमांची घट्ट चाकोरी अशी अनेक कारणं सांगता येतील. त्यातलं नियंत्रक-नियंत्रित असं नातं या संवादामध्ये सर्वात मोठा अडथळा निर्माण करतं.

या लेखामध्ये आपण 'वर्गसभा' या महत्त्वाच्या संवादपद्धतीबद्दल समजावून घेणार आहोत. वर्गसभेचा उद्देश सूचना देणं, समज देणं, नियमपालनाची आठवण करून देणं नव्हे. इथे मुलामुलांमधले आणि शिक्षक व मुलांमधले वाद मिटवणं, नियम ठरवणं, उपक्रम आखणं, नियम पालन होतं का याची तपासणी करणं हे घडायला हवं.

वर्गसभेची पूर्वतयारी

मुलांसोबत विकसित झालेलं संवादी नातं ही शिक्षकांनी वर्गसभा घेण्यासाठी पूर्वअट आहे. परस्पर विश्वास, आदर, मुलांचं सहकार्य जिंकणं, भरपाईच्या दिशेनं विचार करण्यापेक्षा उपायांच्या दिशेनं चर्चेला वळण देणं, भावनांनी व्यापलेल्या मनःस्थितीत मन शांत होण्यासाठी वेळ घेणं आणि देणं अशी आजवरच्या लेखांमध्ये मांडलेली सकारात्मक शिस्तीची मूलतत्त्वं पालकांप्रमाणे शिक्षकांनीही आत्मसात केलेली असायला हवीत. त्यांच्या विचारांमधून आणि कृतींमधून मुलांना याचा प्रत्यय यायला हवा. किमान तसा प्रयत्न जाणवायला हवा. आजवर आमिष-शिक्षांची पद्धत प्रमाण मानणाऱ्या शिक्षकांसाठी विचारांमध्ये आणि वर्तनामध्ये असा बदल घडवून आणणं सोपं नाही यासाठी शाळेत शिक्षकांमध्ये गटानं प्रयत्न व्हायला हवेत. त्यामुळे शाळेत एक सकारात्मक

वातावरण तयार होतं आणि बदल घडण्याच्या प्रक्रियेला गती मिळते. एकत्र अभ्यास, परस्परांमध्ये चर्चा आणि अनुभवांची देवाण-घेवाण घडण्याची संधी मिळते.

दुसऱ्या बाजूला मुलांनाही सकारात्मक शिस्तीच्या संकल्पनांबद्दल ठाऊक हवं. काही उपक्रमांमधून आणि मुख्य म्हणजे वर्ग नियंत्रणाच्या बदललेल्या पद्धतीतून ह्या संकल्पना हळूहळू मुलांना लक्षात येऊ लागतात. वर्गसभेचं तंत्र, रचना, गरज, हेतू यांबद्दलही मुलांशी बोलावं. मुलांबरोबरच वेळ आणि चर्चेच्या विषयांची यादी निश्चित करावी. वेळोवेळी त्यांच्या शंकासमाधानासाठी वेळ द्यावा. मुलांना हे विचार उमजू लागले की सर्वप्रथम त्यांना, त्यांच्या सभोवतालच्या मोठ्या माणसांमधल्या बोलण्या-वागण्यातल्या विसंगती दृष्टीस पडू लागतात. हे मुलांनी शिक्षकांच्या लक्षात आणून दिलं तर न रागावता ह्याकडे 'मदत' म्हणून पाहता यायला हवं.

संवाद-कौशल्यांचा विकास

वर्गसभेच्या माध्यमातून संवाद-कौशल्यं विकसित होतात हे खरं आहेच पण मुलांमध्ये किमान ऐकणं आणि त्यावर बोलणं घडल्याशिवाय वर्गसभा आकारच घेऊ शकत नाही, हेही सत्य आहे. एका जागी, कुठल्याही वस्तूशी चाळा न करता स्वस्थ बसणं, जो बोलतोय त्याच्याकडे लक्ष देणं, एकावेळी एकानंच बोलणं, एकजण बोलत असताना आपापसात न बोलणं, जागा न बदलणं, खाणाखुणा न करणं, अशा किमान गोष्टी मुलांना जमू लागल्या तरच वर्गसभा घेणं शक्य होतं. विचारांच्या पातळीवर मुलांना हे पटतंही पण या सवयी आत्मसात व्हायला वेळ लागतो. पुनःपुन्हा आठवण करून द्यावी लागते. या क्षमता विकसित होण्याकरता काही खेळ-उपक्रम घेण्याचाही फायदा होतो. मूल जे म्हणतंय

ते न रागावता, घाई न करता ऐकून घेतलं जावं. आपल्या बोलण्याला महत्त्व मिळतं, गटचर्चेत विचार करून आपण भर घालू शकतो अशा छोट्या छोट्या अनुभूतींनीही मुलांना खूप प्रोत्साहन मिळतं. वर्गसभेच्या माध्यमातून आपल्या रोजच्या प्रश्नांवर उत्तरं मिळतात, अशी अनुभूती मिळाली तर मुलं स्वतः काम करायला मनातून तयार होतात. हळूहळू मुलांना चर्चेत मनःपूर्वक सहभाग घेणं साधू लागतं. दुसऱ्याचं म्हणणं लक्षपूर्वक ऐकून त्यावर विचार करून समर्पक शब्दांत आपलं म्हणणं मांडणं, दुसऱ्याचं म्हणणं पूर्ण होईपर्यंत दम धरणं, काहीतरी उत्स्फूर्तपणे म्हणावंसं वाटलं तरीही आपली पाळी येईपर्यंत धीर धरणं अशा गोष्टीही साधू लागतात.

वर्ग-सभेतल्या चर्चेसाठी विषय ठरवणं

वर्ग-सभेमध्ये कुठल्या मुद्यांवर चर्चा होईल हे आधी ठरवायला हवं. मुलांना त्यांचे प्रश्न मांडायला विशिष्ट जागा हवी. वर्गातील एखादा फळा, किंवा सर्वांच्या हाताशी असेल अशी एखादी वही यासाठी राखून ठेवता येईल.

याबद्दल आधी मुलांशी बोलणं करायला हवं. "यापुढे मी एकटा तुमचे प्रश्न सोडवणार नाही तर वर्गसभेमध्ये ते सोडवले जातील. वहीमध्ये तुमचे नाव आणि आठवणीसाठी अगदी थोडक्यात प्रश्न लिहून ठेवावा." सुरुवातीच्या काळात काही विशिष्ट मुलांबद्दल तक्रार असेल तर त्यांचं नाव न लिहिलं तर बरं. गटाला एक दुसऱ्याशी आदराने आणि एकमेकांना मदत होईल असं वागायचं जमू लागल्यावर नावं लिहिता येतील. आपलं नाव वहीत लिहिलं गेलंय याची भीती न वाटता, आता आपल्याला वर्गाकडून मदत मिळेल या कल्पनेनं हुरूप वाटला तर वर्गसभेतला मुलांचा सहभाग वाढेल. असं वातावरण जोपासणं ही शिक्षकांची जबाबदारी आहे.

वर्गसभेची सवय झालेली नसतानाच्या काळात मुलं तुमच्याकडे प्रश्न घेऊन येतील आणि तुम्हालाही पटकन उपाय सांगायचा मोह होईल. पण हे आवर्जून टाळायला हवं. प्रश्नांची उत्तरं मुलांकडून आली तरच खऱ्या अर्थानं मुलं ठरवल्याप्रमाणं वागायची जबाबदारी घेऊ लागतात. ती तसं वागतील यावर आपला ठाम विश्वास मात्र हवा.

एकमेकांच्या चांगल्या गुणांची दखल घेणं

वर्गसभेच्या सुरुवातीला एकमेकांच्या चांगल्या गुणांबद्दल आवर्जून बोलण्यासाठी मुलांना प्रवृत्त करावं. त्यामुळे वर्गात एक सकारात्मक वातावरण तयार होतं. आपल्या सभोवती चांगलं काय घडतं याकडे मुलं आवर्जून बघू लागतात. त्यांचं निरीक्षण वाढतं. आपल्या चांगल्या वर्तनाची वर्गात दखल घेतली जाते, या अनुभवांतून मुलांमध्ये चांगलं वागण्याची प्रेरणा जागी होते. गटातल्या प्रत्येक मुलाची दखल घेतली जायला हवी याकरता, गोलात क्रमानं आपल्या उजवीकडच्या मुलाचा एखादा गुण सांगायचा, अशा वेगवेगळ्या कल्पना वापरता येतील.

अशी कौतुक करण्याची सवय नसल्यानं आणि शब्दसंपदाही मर्यादित असल्यानं मुलांना सुरुवातीला मदतीची गरज असते. मुलं 'तो चांगला आहे', 'तिचा स्वभाव चांगला आहे' अशा ढोबळ गोष्टी सांगतात. अशावेळी 'चांगला म्हणजे नेमकं काय?' 'तिच्या स्वभावातल्या कोणत्या गोष्टींमुळे तुला छान वाटतं?' असे प्रश्न विचारून मुलांना विचार करायला दिशा देता येईल. मुलं सांगत असलेल्या वर्णनासाठी समर्पक शब्द फळ्यावर लिहावेत. उदाहरणार्थ, उत्साही, हुशार, ऋजू, विचारी, इत्यादी.

वर्गातल्या प्रत्येक मुलाला 'कौतुक' मिळायला हवं याकडे शिक्षकांनी लक्ष ठेवावं. मुलांना बारकाईनं निरीक्षण करायला प्रवृत्त करावं. शिक्षकांनी मुलांचे गुण सांगावेत. ते सांगताना प्रोत्साहनाची गरज कुणाला आहे, याकडे अवश्य लक्ष ठेवावं.

आपली पद्धत वेगळी असल्यामुळे असं

औपचारिक रितीनं गुण सांगणं ही गोष्ट आपल्याला कृत्रिम वाटू शकते. अर्थात गुणांची दखल ही फक्त शब्दांनीच घेता येते असंही नाही. एखाद्या व्यक्तीबद्दल आपल्याला छान वाटतं, ते कुठं तरी नकळत व्यक्त होतंही. त्यामुळे दर वर्गसभेला अशी 'कौतुकफेरी' घ्यायची गरज नाही. पण महिन्यातून एकदा हा उपक्रम जरूर घ्यावा.

वर्गसभा कशी घ्यावी?

वर्गसभा यशस्वीपणे घडवून आणता येणं हे मोठं कौशल्याचं काम आहे. अनेक प्रयोग करून वर्गसभेची एक पद्धत तयार केली आहे. सर्वसाधारणपणे या पद्धतीनं काम केल्यास काम चांगलं साधतं असा अनुभव आहे. अर्थातच शिक्षकांनी सर्जनशीलपणे यात बदल करून बघायला हवेतच.

प्राथमिक शाळांमध्ये दररोजच वर्गसभेसाठी काही वेळ राखून ठेवायला हवा. लहान वयात एखाद्या विषयावर सातत्यानं काम केलं तरच तो विषय आत्मसात होतो. शिवाय प्रश्न पडल्यावर त्याचं उत्तर मिळेपर्यंत खूप काळ थांबावं लागलं तर मुलं नाउमेद होतात.

माध्यमिक शाळेतील मुलं वर्गसभेची पद्धत आणि त्यासाठी आवश्यक कौशल्यं त्यामानानं लवकर आत्मसात करू शकतात. त्यामुळे आठवड्यातून एकदा वर्गसभा घ्यायला हरकत नाही. मात्र एकंदरीतच इतर वेळीही शाळेत सकारात्मक वातावरण असायला हवं. मुलांना त्यांचं मत व्यक्त करण्याची संधी मिळणं, आदर आणि प्रोत्साहन मिळणं हे फक्त वर्ग सभेपुरतं मर्यादित असून भागणार नाही. वर्गशिक्षकांनीच शक्यतोवर वर्गसभा घ्यावी. पण जरूर लागल्यास इतर विषयांच्या शिक्षकांनीही वर्गसभा घ्यायला हरकत नाही.

कुमारवयीन मुलं वर्गसभेतील चर्चेत छान रमू शकतात. कधी कधी नेमून घेतलेला वेळ कमी पडतो आणि इतर तासांच्या वेळेवर आक्रमण होऊ शकतं. मधल्या सुट्टीच्या आधी वर्गसभा ठरवली तर मात्र चर्चा फारशी लांबत नाही.

१) एका गोलात बसता आलं तर उत्तम, कारण वर्गसभेत मुलं आणि शिक्षक असा संवाद

अभिप्रेत नसून सर्वांचा एकमेकांशी संवाद व्हायला हवा.

२) आता विषयादीतला पहिला मुद्दा वाचावा. ज्यानं हा मुद्दा लिहिला असेल, त्याला मधल्या काळात प्रश्न सुटलाय का, हे विचारावं. सुटला असेल तर पुढचा मुद्दा घ्यावा. वेळ असेल आणि त्या मुलाची इच्छा असेल तर तो कसा सुटला याबद्दल त्यानं गटाला सांगावं.

३) प्रश्न चर्चेसाठी घ्यायचा ठरल्यानंतर तो प्रश्न ज्याचा आहे त्या मुलानं तो सगळ्यांसमोर मांडावा. त्यानंतर त्या प्रश्नाच्या इतर बाजू ज्यांना माहीत आहेत त्यांनी भर घालावी. सर्व बाजूंनी प्रश्न समोर उभा राहावा.

४) त्यानंतर गोलातल्या प्रत्येकानं आळीपाळीनं त्या प्रश्नासंदर्भात आपलं मत किंवा सूचना सांगायला. बोलणाऱ्यानं बोलताना ध्वनिक्षेपकाप्रमाणे एखादी पट्टी तोंडासमोर धरावी. हिला बोलकी छडी म्हणता येईल. ही बोलकी छडी दोनदा तरी गोलात फिरावी. म्हणजे चर्चेदरम्यान सुचलेल्या गोष्टीही बोलायची संधी मिळते. 'चर्चेच्या वेळी बोलकी छडी हातात असलेल्यानंच बोललं की 'एका वेळी एकानंच बोलावं' हा नियम आपोआप पाळला जातो.

५) मुलांकडून आलेल्या सर्व सूचना फळ्यावर लिहाव्यात.

६) त्यानंतर प्रत्येक सूचना वाचावी. जर एखाद्या सूचनेत फारसा अर्थ नसेल किंवा तसं होणं शक्य नसेल, तर ती सर्वानुमते गाळावी. तसंच सूचना शिक्षकडे झुकून कुणावरही अन्यायकारक तर होत नाही ना, यावरही मुलांना विचार करायला प्रवृत्त करावं. सूचनेत म्हटल्याप्रमाणं केलं तर काय होईल यावर चर्चा करावी. मात्र शिक्षकांनी स्वतःचं मत मुलांवर अजिबात लादू नये. एखाद्या सूचनेबद्दल मुलं ठाम असतील आणि शिक्षकांना मात्र तिथं धोका दिसत असेल, तर 'असं केल्यास काय घडेल' याचं भूमिकानाट्य करायला सांगावं. त्यातून मुलं त्या सूचनेच्या परिणामांबद्दल विचार करायला प्रवृत्त होतील.

७) आता उपायांची निवड करायची. पहिली संधी, ज्या मुलांसंदर्भात हा प्रश्न आहे त्या

मुलांना द्यावी. कारण पुढे जो निर्णय होईल त्याप्रमाणे वागायची जबाबदारी त्यांना अधिक प्रमाणात घ्यायची आहे, त्यामुळे त्यांनी ते उपाय मनापासून स्वीकारलेले असायला हवेत.

८) निवडलेल्या उपायांबद्दल किंवा पर्यायांबद्दल मतभेद असतील तर दोन्ही मतांची

चिकित्सकपणे चर्चा व्हावी. दोन्हीच्या परिणामांची चर्चा करावी आणि त्यानंतर गटाने निर्णय घ्यावा.

९) एकदा निर्णय झाला की त्याच्या अंमलबजावणीची मुदत ठरवून घ्यावी.

१०) ठरल्याप्रमाणे अंमलबजावणी होते आहे

ना, त्यात काही प्रश्न तर येत नाहीत ना ह्याकडे लक्ष देण्याची जबाबदारी गटाची आहे. ठरलेल्या मुदतीनंतर 'काय झालं?' याबद्दल गटात सर्वांना सांगण्याची जबाबदारी काही मुलांनी घ्यावी. प्रत्यक्ष कृतीपातळीवर काही नवीनच प्रश्न निर्माण होत असतील तर ते परत चर्चेला घ्यावेत.

इयत्ता पाचवीचा वर्ग. बाई मुलांना गोलात बसवून एक भाषिक खेळ घेत होत्या. खेळ रंगात आला होता पण आकाश आणि अक्षय मात्र खेळात लक्ष न देता खोड्या काढण्यात मग्न होते. काही वेळ दुर्लक्ष केल्यानंतर इतर मुलं आणि बाईही त्यांच्यावर चिडल्या. 'आता काय करू या?' असं बाईंनी मुलांना विचारलं. मुलं चिडीला आली, आणि त्या दोघांना रागे भरू लागली. तेव्हा बाईंनी त्यांना थांबवलं आणि 'हा विषय वर्गसभेमध्ये घेऊ या' असं सुचवलं. 'आता आपण सगळेच रागावलो आहोत. रागाच्या मनःस्थितीत चर्चा चांगली होत नाही आणि चांगले उपाय समोर येत नाहीत, आपल्या सर्वांनाच राग शांत होण्याकरता वेळ घ्यायला हवा' असं बाईंनी समजावून सांगितलं.

प्रत्यक्ष वर्गसभेमध्ये सुरुवातीच्या कौतुक फेरीमध्ये अक्षय आणि आकाशचं कौतुक करायला कुणीच तयार नव्हतं. बाई म्हणाल्या, "अजून तुमच्या मनात आकाश आणि अक्षयबद्दल राग आहे असं दिसतंय. ठीक आहे. मात्र प्रयत्न करा आणि पुढच्या चर्चेत मात्र या रागाला वर येऊ देऊ नका. आपल्याला असं उत्तर शोधायचंय ज्याचा सगळ्यांनाच फायदा होईल." प्रश्न मांडताना, मुलं म्हणत होती, "बाई ती दोघं नेहमीच असं वागतात." "त्यांचा वर्गाला खूप त्रास होतो." "सांगितलं तरी ऐकत नाहीत." "आता तुम्ही शिक्षा देत नाही, त्यामुळे ते जास्तच करतात." त्यानंतर बाईंनी "ते दोघे असं का वागत असतील?" असं विचारलं. "त्यांना बसताच येत नाही एका जागी जास्त वेळ !" "त्यांना पटापटा शब्द सुचत नव्हते ना, म्हणून!" "ते दंगेखोर आहेत." अशी उत्तरं आली. बाईंनी आता आकाश, अक्षयला त्यांच्या वागण्याचं कारण

विचारलं. त्यांच्या माना खाली गेल्या होत्या. बाईंनी त्यांना, "तुम्ही मोकळेपणाने बोला, आम्हाला सगळ्यांना ते जाणून घ्यायचं आहे" असं सांगितल्यावर आकाश म्हणाला, "कंटाळा आला होता बाई" "सुरुवातीला प्रयत्न केला, पण शब्द सुचतच नव्हते." अक्षय म्हणाला. "माझा शब्द चुकला तेव्हा सगळे हसले, मग माझं लक्षच उडालं खेळातून." त्यानंतर उपायांच्या दिशेने विचार सुरू झाला. "हे दोघं दंगा करायला लागले की त्यांना घरी पाठवून द्यावं." असं अनेकांना वाटत होतं.

"बाई, तुम्ही त्यांना तुमच्या दोन बाजूंना बसवून घेत जा."

"त्यांना समजून सांगा बाई, त्यांच्यामुळे वर्गाचं कसं नुकसान होतं ते!"

यानंतर बाईंनी म्हटलं, "आकाश - अक्षयनं चांगलं वागावं ही माझी एकटीची जबाबदारी नाही. तुमची सर्वांची आणि त्यांचीही आहे." आता चर्चेची दिशाच बदलली.

अलकाच्या डोक्यातून कल्पना पुढे आली. ती म्हणाली, "हे दोघं दंगा करायला लागले की सर्वांनी मिळून ओरडायचं, 'आता बास!' हे मुलांना पटलं. "आणखी काय करू शकतो आपण?"

"त्यांच्या शेजारी बसलेल्या मुलांनं, त्यांना खांद्यावर थोपटून 'शांत बसायचंय' याची आठवण करून द्यायची."

"सगळ्यांनी ओरडायची काही गरज नाही, मी उठून आकाशला माझ्या शेजारी बसवून घेत जाईन." अभिषेक म्हणाला. बाई म्हणाल्या, "आकाश आणि अक्षय असं वागले याचं मुख्य कारण आपण खेळत होतो त्यात, त्यांना सहभाग घेता आला नाही. ते सहभागी झाले असते तर कदाचित हा प्रश्न आला नसता."

पंकज म्हणाला, "हो बाई, आम्ही त्यांना हसलो म्हणून त्यांना रागही आला असेल." "त्यांना शब्द येत नव्हते तेव्हा आम्ही त्यांना मदत करायला हवी होती." विद्या म्हणाली.

"आपण खेळायचा खेळ असाच हवा की सगळ्यांना भाग घेता येईल. नाहीतर खेळ बदलूया ना. मी ही काळजी घ्यायला हवी होती." बाईंनी भर घातली.

फळ्यावर लिहिल्या गेलेल्या सर्व सूचना बाईंनी वाचून दाखवल्या. शिक्षकडे झुकणाऱ्या उपायांवर विशेष चर्चा झाली. त्यांचे परिणाम अक्षय-आकाशला गटापासून आणखीनच दूर ढकलणारे होते. त्यात त्यांचं नुकसान होणार होतं.

आकाश आणि अक्षयला, कोणता पर्याय योग्य वाटतोय हेही विचारलं गेलं. वर्गात आपल्याला मदत करायची सगळ्यांचीच तयारी आहे हे ऐकून त्यांचे चेहरे उजळले होते. "आम्ही आता दंगा नाही करणार बाई," आकाश म्हणाला. "मी अभिषेकच्या शेजारी बसेन त्याचं ऐकेन." अक्षय म्हणाला.

"पुढच्या वेळी आपण त्यांच्यावर रागवायचं नाही, त्यांना गटात सामावून घ्यायचं." विद्यानं जाहीर केलं. ते सर्वांनी मान्य केलं.

पुढचे पंधरा दिवस याप्रमाणं होत आहे ना ह्याकडं लक्ष ठेवायची जबाबदारी अभिषेकनं घेतली. सर्वात शेवटी बाईंनी आठवण करून दिली, "आज कौतुक फेरीत आकाश आणि अक्षयचे गुण कुणी सांगितले नाहीत. आता शेवटी आपल्याला त्यांना काही सांगायचंय का?"

"ते दोघंही खूप प्रामाणिक आहेत. त्यांनी खरं काय तेच सांगितलं."

"ते धीट आहेत. त्यांच्यावर चर्चा होणार नाहीत असून ते बैठकीला हजर राहिले." अशी मतं समोर आली.

काही कळीच्या जागा

• काही वेळा, काही मुलं त्यांचे प्रश्न चर्चेला घ्यायला घाबरतात. वर्गात दादागिरी करणारी मुलं वर्गाबाहेर आपल्याशी शत्रुत्वानं वागू शकतील ही भीती त्यांच्या मनात असते. गुंड प्रवृत्तीच्या मुलांना एकतर अरे ला कारे करणाऱ्या लोकांची किंवा त्यांना दबून असणाऱ्यांची सवय असते. त्यांच्याशी जर बरोबरीनं, सामंजस्यानं, त्यांचा आदर राखून वागलं तर ती बदलाला प्रवृत्त होतात. अशा सकारात्मक वागण्यातून त्यांना निश्चितपणे प्रोत्साहन मिळतं आणि ती सहकार्यासाठी तयार होतात. त्यांची स्वप्रतिमा सुधारते आणि त्यामुळे वर्तनातही बदल घडतो. मात्र शिक्षकांनी अशा मुलांसंदर्भातला पूर्वाग्रह मनातून काढून टाकणं फार आवश्यक आहे.

हे सगळं करायचं तर आधी त्यांच्या वागण्यामुळे आलेल्या रागातून बाहेर पडणं शिक्षकांसाठी फार आवश्यक आहे. “ही मुलं असं का वागत असतील?” हा विचारच योग्य मार्गाकडे नेतो.

• एखाद्या मुलाच्या अनुपस्थितीत त्याच्याबद्दलचा मुद्दा चर्चेसाठी शक्यतोवर घेऊ नये. तो मुलगा गैरहजर असेल तर तो मुद्दा मागं ठेवून पुढचा मुद्दा चर्चेला घ्यावा.

कधी कधी एखाद्या मुलाच्या वागण्याबद्दल सगळ्या वर्गाच्या मनात असंतोष असतो. राग असतो. सर्वांनी मिळून त्याच्याबद्दल तक्रार केलेली असते. अशावेळी वर्गसभेत त्या मुलाला एकटं वाटू शकतं. त्यामुळे त्याला मुद्दाम वेगळं काम देऊन चर्चेत सहभागी करून न घेणं आवश्यक ठरतं. एक उदाहरण पाहूया. शैलेश शाळेत नवीन आला होता. तो मैदानावर मुलांशी ‘वाईट’ भाषेत बोलत असे. शिव्या देत असे. मुलांना त्याला धडाच शिकवायचा होता. सरांनी त्याला वर्गसभेच्या वेळी वाचनालयात बसायला सांगितलं. मुलांना विचारलं, “एखाद्या मुलाच्या वडिलांची बदली झाली आणि त्याचं अचानक गाव बदललं, शाळा बदलली तर त्याला कसं वाटत असेल?” मुलांनी यासंदर्भातले त्यांचे अनुभव आणि मतं

सांगितली. ‘त्याला खूप एकटं वाटत असेल’ हे सगळ्यांच्या लक्षात आलं. पुढं सरांनी विचारलं, “तुमच्यापैकी किती जणांनी शैलेशशी मैत्री करायचा प्रयत्न केलाय आणि त्याला आपल्या शाळेचे नियम समजावून सांगितलेत?” कुणाचाच हात वर आला नाही. “मग आता कोण बरं त्याला आपल्या शाळेतले नियम सांगेल?” चार-पाच जणांनी हात वर केले. शैलेशच्या तोंडात शिव्या का बसल्या असतील, याचाही विचार झाला. कदाचित त्याच्या आधीच्या मित्रांकडून ही सवय त्याला लागली असेल, हे मुलांच्या लक्षात आलं. मुलांच्या मानसिकतेमध्ये झालेल्या या बदलामुळे पुढं परिस्थिती बदलू शकली.

• मुलं न्यायी असतात. अन्याय्य वागण्याला त्यांचा विरोध अगदी उत्स्फूर्तपणे व्यक्त होतो. त्यांना इतरांच्या चुका पटकन लक्षात येतात. त्यांच्या मनात शिक्षकांना एक विशेष स्थान असतं. त्यामुळे शिक्षकांची छोट्यात छोटी चूक ही त्यांना लगेच दाखवून द्यायची असते. अर्थात वर्गात तशी मुभा असेल तर ! वर्गसभेत जर शिक्षकांबद्दलची तक्रार चर्चेला आली तर शिक्षकांना ते अपमानकारक वाटू शकतं. ‘मुलांच्या मनातल्या आपल्याबद्दलच्या आदराला त्यामुळे धक्का लागेल, त्यानंतर मुलं आपलं ऐकणार नाहीत. वर्ग डोक्यावर घेतील’, अशी भीती असते. या धारणांमधून शिक्षकांना बाहेर पडायला हवं.

सकारात्मक शिस्तीच्या दिशेनं जायचं तर आदर दोन्ही बाजूंनी असायला आणि व्यक्तही व्हायला हवा. ‘शिक्षकही एक माणूसच आहेत, तेही चुकू शकतात आणि चुकल्यावर चूक कबूलही करतात’ हा अनुभव मुलांच्या मनातला शिक्षकांबद्दलचा आदर वृद्धिंगत करतो.

• वर्गसभा घेणं अनेकदा आव्हानात्मक बनतं, याचं एक कारण वर्गातली मुलांची संख्या. तीस ते चाळीसच्या पुढं ही संख्या गेली तर वर्गसभेत प्रत्येक मुलाचा सहभाग मिळणं अवघड होतं. अशावेळी पाच-सहा मुलांच्या गटामध्ये चर्चा करायची संधी द्यावी. गट - प्रतिनिधीनं गटातील प्रत्येकाचं म्हणणं थोडक्यात वर्गासमोर मांडायची जबाबदारी घ्यावी. मोठ्या

वर्गामध्ये दोन गटांमध्येही वर्गसभा घेता येईल. मुलांना वर्गसभेचा उपक्रम अतिशय आवडतो. कारण इथे शिक्षक सत्ताधीश नसतात. मुलांचं म्हणणं, मतं, विचार गंभीरपणे ऐकून घेतले जातात. इथं सर्वांनी मिळून शोधलेल्या उपायांमुळे भांडणं मिटतात, शत्रुत्व संपतं, गटाची मदत मिळते, गटामध्ये महत्त्व मिळतं. हे सगळं मुलांसाठी खूप प्रोत्साहन देणारं असतं.

शिक्षकांना सुरुवातीला हे प्रकरण फार कठीण वाटतं, आपल्याला झेपेल असं वाटत नाही. पण जे टिकून राहतात, चिकाटीनं प्रयत्न करतात- त्यांना मुलं स्वीकारतात, आपलं मानतात, सहकार्य करतात. त्यांचं मुलांशी मैत्रीचं नातं जुळल्यामुळे एक वेगळंच समाधान लाभतं. वर्गातलं वातावरण सुधारतं आणि शिकणं- शिकवणं आनंदाचं होतं.

shubha_kh@yahoo.com

प्रतिसाद

सकारात्मक शिस्त ही लेखमाला खूपच आवडते आहे. मला ४ वर्षांचा मुलगा आहे आणि मी शिस्त लावू इच्छिणारी आई आहे. परंतु मुलाच्या हड्डीपणामुळे मला सारखी माघार घ्यावी लागते असे माझ्या लक्षात आले. हे लेख वाचून माझे शिस्तीचे प्रयत्न मी नव्या जोमाने सुरू केले आहेत!

इतकेच नाही तर, माझ्या सासुबाई संपूर्ण मोकळीक, लाड या प्रकारातील पालक आहेत, त्यांनाही आवर्जून वाचावयास देणार आहे. माझे एक अवघड काम तुम्ही खूपच सुलभ करून दिले त्याबद्दल शतशः धन्यवाद!!

स्मिता खारकर-कुलकर्णी,
पुणे

झलक खेळघराची

गेल्या महिन्यातली २३ ऑगस्टची संध्याकाळ! पालकनीतीच्या खेळघराचं रूप एकदम बदलून गेलं होतं. खेळघरातली मुलं म्हणजे चैतन्याचा झराच. पाहुण्यांना प्रदर्शन दाखवण्याची, कॉफी देण्याची, माहिती सांगण्याची जबाबदारी त्यांनी टाचा उंचावून घेतली होती. प्रत्येक पाहुण्याला सगळं काही दाखवण्याची, सांगण्याची त्यांची असोशी फार लोभस वाटत होती. निमित्त होतं, 'झलक खेळघराची' या कार्यक्रमाचं आणि येणारे पाहुणे होते, नवी-जुनी मित्रमंडळी!

गेली अठरा वर्ष पालकनीती परिवाराचं खेळघर हे वंचित मुलांच्या सर्जनशील शिक्षणासाठी काम करत आहे आणि त्या वाटचालीत मित्रमंडळींचा फार मोठा वाटा आहे. गेली आठ वर्ष खेळघराला सर रतन टाटा ट्रस्ट, मुंबई यांनी आर्थिक मदत केली होती, पण त्यांच्या बदललेल्या धोरणानुसार यापुढं ही मदत उपलब्ध होणार नाही. त्याचप्रमाणे वेगवेगळ्या संस्था, कॉर्पोरेटस आणि न्यासांकडूनही अजून भरीव आर्थिक मदत मिळालेली नाही. अशा वेळी ज्यांना हे काम महत्वाचं, मोलाचं वाटतं अशा सुहृदांचाच आधार महत्वाचा असतो. कामाच्या व्यग्रतेमुळे किंवा वेळेच्या बंधनांमुळे अनेकजण इच्छा असूनही खेळघराला क्वचितच भेट देतात. पण सर्वांनी मुद्दाम वेळ काढून, आपापल्या मित्र परिवारासह येऊन खेळघराला भेट द्यावी, इथलं काम बघावं, मुलांशी गप्पा माराव्यात आणि खेळघरासमोरच्या आर्थिक प्रश्नांवर अनौपचारिक चर्चा व्हावी अशा हेतून 'झलक खेळघराची' हा विविधांगी कार्यक्रम आखला होता.

२३ ऑगस्टला संध्याकाळी ४ ते ९ या वेळात, कोसळणाऱ्या पावसात ७०-८० मित्र-मैत्रिणी खेळघरात आवर्जून येऊन गेल्या. शैक्षणिक साधनं, मुलांची लिखाणं, चित्रं, कलाकृती इत्यादींचं प्रदर्शन त्यांनी पाहिलं, खेळघरावरच्या फिल्म्स पाहिल्या. मुलांमध्ये

आणि खेळघराच्या प्रश्नांमध्येही आवर्जून रस घेतला. निधीअभावी खेळघराचं काम कमी करण्याची वेळ येऊ नये, हे काम तगावं, पुढं जावं, अशी मनापासून इच्छा अनेकांनी व्यक्त केली. निधी-संकलनाच्या दृष्टीनं प्रत्येकजण काय करू शकतो ह्यावरही सविस्तर चर्चा झाली. सहभागींनी वेगवेगळे पर्याय समोर ठेवले, संपर्काचे पत्ते आणि फोन नंबर दिले.

आज कोथरूडमधल्या लक्ष्मीनगर येथील १५० मुलां-मुलींबरोबर खेळघराचं अर्थपूर्ण शिक्षणाचं काम जोमदारपणे चालू आहे. वस्तीतली शंभराहून अधिक मुलं-मुली आत्मविश्वासानं स्वतःच्या पायावर उभी आहेत, प्रसन्न संवेदनशीलतेनं आयुष्य जगत आहेत.

मात्र आता हे काम लहानशा गटाचं आणि एकाच वस्तीतील मुला-मुलींबरोबर केलं जाणारं छोटेखानी काम राहिलेलं नाही. वंचित मुलांचे प्रश्न, मानसिकता, त्यांना नेमकं काय आणि कसं शिकवायला हवं अशा मुद्यांचा खेळघरानं शास्त्रशुद्ध अभ्यास केला आहे आणि या अभ्यासावर आधारित, वंचित मुलांसमवेत काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांसाठी प्रशिक्षणाची रचना तयार केली आहे. गेली सात वर्ष अशी प्रशिक्षण घेतली गेली आणि त्यातून महाराष्ट्रात नऊ ठिकाणी नवी खेळघरं सुरू झाली आहेत. या कामाचा आणि अभ्यासाचा एक दस्तावेजही खेळघरानं तयार केला आहे. 'आनंदानं शिकण्याच्या दिशेन...' ही खेळघराची हस्तपुस्तिका आता छपाईच्या टप्प्यावर आहे. ज्ञानरचनावादावर आधारित, आनंददायी शिक्षण, हीच पालकनीतीच्या खेळघराची सुरुवातीपासून दिशा आहे. (शिक्षण हक्क कायद्यानं हे मान्य केलेलं आहे). त्यामुळे अनेक शाळांकडून, संस्थांकडून खेळघराकडे या प्रशिक्षणाची मागणी होत आहे.

आठवड्याचे पाच दिवस, रोज तीन तास खेळघराचे कार्यकर्ते मुलांसमवेत काम करतात. २० ते २५ मुलांबरोबर एक शिक्षिका

काम करते. याखेरीज विषयतज्ज्ञांची मदत असतेच. भाषा, गणित आणि जीवनकौशल्यं यासारख्या विषयांवर काम होतं. आरोग्य, स्वओळख, संवादकौशल्यं, भावनांचं समायोजन अशा विषयांवरील काम मुलांचं व्यक्तिमत्त्व समृद्ध करते. सर्वधर्मसमभाव, स्त्री-पुरुष समानता, हिंसेला विरोध, सहिष्णुता अशा सामाजिक विषयांवरील चर्चांमधून मुलांच्या जाणिवांचा विकास होतो. याखेरीज सहली, सिनेमा, नाटकं, प्रदर्शनं, पाहुण्यांच्या भेटी, सणसमारंभ, उत्सव अशा अनेकविध उपक्रमांची आखणी केली जाते. कुमारवयीन मुलांबरोबर काम करणं अधिक कौशल्याचं आणि आव्हानात्मक असतं, त्यासाठी विशेष तयारी केली जाते.

एके का मुलामागे वर्षभरासाठी खेळघराला येणारा खर्च सर्वसाधारणपणे असा आहे - १ ली ते ४ थी - ६०००/-, ५ वी ते ७ वी - ८०००/-, ८ वी ते १० वी - ११०००/- १० वी नंतरच्या शिक्षणासाठी - २००००/- पर्यंत.

यापुढील काळासाठी निधी पुरवणाऱ्या मोठ्या संस्थांवर संपूर्णपणे अवलंबून न राहता, खेळघर चालवण्यासाठी ज्यावर विसंबून राहता येईल असा काही एक निधी मित्र-मैत्रिणींच्या मदतीनं उभा राहावा असं वाटतं आहे. आपण स्वतः दरवर्षी काही मुलांची खेळघरातील शिक्षणाची आर्थिक जबाबदारी घेऊ शकता. शिवाय आपल्या मित्र, सहकारी, नातेवाईक यांनाही खेळघराची ओळख करून देऊ शकता. अधिक लोकांपर्यंत खेळघर पोचलं तरच हे आव्हान पेलता येणार आहे.

खेळघर संपर्क - ९८२२८७८०९६

०२०-२५४५७३२८

बऱ्याच दिवसांनी शब्दबिंबला अंकात जागा मिळालीय. हे सदर सुरू केलं तेव्हा अनेक वाचकांनी त्याबद्दल उत्सुकता दाखवलेली होती. वाचकांना आवडतंय म्हटल्यावर लेखकांनाही जोर चढत होताच, पण मध्ये जरा जास्तच खंड पडला.. आता यानंतरच्या अंकात आवर्जून शब्दबिंब द्यायचा प्रयत्न करू.

भाषेची श्रीमंती वाढते ती, म्हणी आणि वाक्प्रचारांनी. एक दोन पिढ्यांपूर्वीच्या लोकांच्या साध्या रोजच्या बोलण्यातही म्हणी आणि वाक्प्रचार असायचे. थोडक्या शब्दात अधिक अर्थ त्यातून पोचवता येतो. पण आपली आजकाल अडचण अशी होते की त्यातल्या शब्दांचा अर्थच आपल्याला माहीत नसतो. आता हेच बघाना, 'तेल गेलं तूप गेलं, हाती धुपाटणं राहिलं.' ह्या म्हणीतला धुपाटणं हा शब्द आता मागं पडलेला आहे. धुपाटणं म्हणजे धूप लावायचं साधन. या धुपाटण्याला वर-खाली दोन्ही बाजूंनी डावासारखे खळगे असतात. तेलतूप आणायला जाताना कुणी धुपाटणं घेऊन गेलं, एका डावात तेल घेतलं आणि मग तूप घेताना सगळं तेल सांडून गेलं, 'अरे सांडलं का तेल' असं म्हणत धुपाटणं पुन्हा उलटवून पाहिलं तर तूपही सांडलं. एखाद्या कामाला काय काय साहित्य लागेल, पद्धत काय असेल याचा विचार न करता ते केलं, की झालेल्या फजितीला उद्देशून ही म्हण वापरतात.

'तापतोबारा आणि फुटका नगरा' ही तर आजकाल अगदी विस्मरणात गेलेली म्हण. तापतोबारा म्हणजे आरडाओरडा, संतप्त चिडचिड. आता आपल्याला ह्या म्हणीचा अर्थ उमजेल! बोंबाबोंब नुसती, पण नगरा फुटलेला, तेव्हा घडणार म्हणून काही नाही. 'उथळ पाण्याला खळखळाट फार' ह्या तुलनेनं आठवणीत असलेल्या म्हणीच्या काहीसा जवळचाच; पण त्यात उथळ का होईना पाणी आहे, इथे नगराच फुटका आहे. नुसताच बेसुरा आवाज.

सूत हा शब्द आपल्या परिचयाचा आहे. 'सूत जुळणं' हा वाक्प्रचार आपण वापरतोही क्वचित. पण तो कसा तयार झाला ते वेधक आहे, त्यानं अर्थाची जाण निश्चित वाढते. चरख्यावर सूत कातताना कधीकधी ते तुटतं, मग पुन्हा जोडून घ्यावं लागतं. हा जोड गाठ मारून करत नाहीत. आधीच्या सुताच्या टोकांचा पीळ थोडा उलगडतात, मग दोन्ही टोके एकत्र आणून एकत्रित पीळ भरतात, आणि मग ते आधीच्या- नंतरच्या धाग्याबरोबर जुळवून टाकतात. जोड कुठं आलाय ते नंतर शोधूनही सापडत नाही. असं ज्या दोघांचं एकमेकांशी जुळतं तेव्हा आपण म्हणतो, 'चांगलंच सूत जुळलेलं दिसतंय.' 'सुतानं स्वर्ग गाठणं' हा वाक्प्रचारही तसा वापरात आहे. त्याचा प्रचलित अर्थ इतकंसं काहीतरी दिसलं तर त्यावरून खूप जास्तच काहीतरी आहे असा समज करून घेण्याचा म्हणजे, वाक्प्रचारातच

म्हणायचं तर 'राईचा पर्वत करणं' अशा प्रकारचा मानला जातो. मूळ अर्थ जरा वेगळा आहे. सूत आहे, ह्याचा अर्थ त्यातून कापड विणलं जाणं शक्य आहे, कापड जर विणता येणार असेल तर आणखीही अनेक गोष्टी तयार करता येतील-अगदी स्वर्गसुद्धा हाती येऊ शकेल, म्हणजे बऱ्याच पुढचा अंदाज बांधणं असा आहे. इंग्रजी भाषेत त्याला

extrapolation म्हटलं जातं. राई म्हणजे मोहरी. फक्त राई बघून कुणी तिथे तर मोठा पर्वत आहे, असं म्हटलं तर ती झाली अतिशयोक्ती. इंग्रजीत त्याला exaggeration म्हणतात.

कापड विणणं हे कौशल्याचं काम असतं. एक एक उभा धागा आणि एक एक आडवा धागा कसा हवा, कोणत्या रंगाचा हवा, कोणत्या क्रमानं हवा असं सारं काही लक्षपूर्वक पाहून हवी ती नक्षी येते आहे ना तिकडे ध्यान द्यावं लागतं. म्हणून 'सुतासुतानं' असा एक शब्दप्रयोग वापरतात, त्याचा अर्थ आहे, अगदी काळजीपूर्वक; प्रत्येक टप्पा नीट होतोय ना हे पाहतपाहत.

तू बाय तू किंवा तू बाय वन हा कापडप्रकार साडीवरचं पोलकं शिवायला वापरतात हे आपल्याला माहीत आहे, त्याला दोन सुती किंवा दीड सुती असा मराठी शब्द आहे, हे मात्र अनेकांना माहीत नसेल. त्यामुळे कापडदुकानात गेल्यावर जरा या रंगाचं दोनसुती कापड दाखवा हो, असं म्हणालात तर काय समोर येईल याची मला कल्पना करता येत नाही. दोन सुती याचा अर्थ कापड विणताना प्रत्येक वेळी दोन उभे धागे आणि दोन आडवे धागे घेणे. दीडसुतीसाठी दोन उभे धागे आणि एक आडवा धागा घेतात.

किरकोळ गोष्टींसाठी महत्वाच्या गोष्टींचा नाश करायचा नसतो या अर्थाची एक म्हण आहे, 'सुतासाठी मणी फोडणं.'

सू हा शब्द आपल्याला माहितीचा आहे. त्याचा मराठी आणि अगदी वेगळा इंग्रजी अर्थही परिचयाचा असणार. इंग्रजीयुक्त मराठी बोलणारांनी "असं झालं, तर मी सू करीन त्याला" असं म्हटल्यावर लहानपणी अनेकांना हसूही फुटलेलं असेल. संस्कृतमध्ये सू म्हणजे बाळंत होणे. त्यावरून आलेले शब्द आहेत, प्रसुती म्हणजे बाळंतपण आणि सुती म्हणजे जननी, आई!

बाळंत होण्याच्या उल्लेखावरून एक इरसाल वाक्प्रचार आठवला, 'व्याली आणि चाटायला विसरली.' ह्याचं स्पष्टीकरण नकोच. पुढच्या अंकात जरूर भेटू.

नीलिमा सहस्रबुद्धे,
संजीवनी कुलकर्णी